

WHITEHEAD FELSEFESİNDE DÜŞÜNCE VE ZAMAN

T.C.
Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Felsefe Ana Bilim Dalı
Sistemik Felsefe ve Mantık Programı

Orhan Fatih TOSUN

Danışman: Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK

Haziran 2024

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Orhan Fatih TOSUN

ÖNSÖZ

Tez araştırmamın konusunu seçerken pek titiz davranmadığımı ve sürekli konudan konuya atladığımı itiraf etmeliyim. Ancak içimdeki her konuya atlama ve araştırma hevesimi, okuduğumda beni benden alan Analitik Felsefe geleneği ve filozofları üzerine yoğunlaştırdım. Felsefenin her zaman için özünü anlamak, meselenin gerekli ve yeterli unsurlarını tespit etmek, düşünmenin kendisini düşünmek ve her şeyden öte araştırma yapmak olduğunu öğrendiğimi varsayıyorum. Bu varsayımım, beni metaforik olarak her zaman korkutan “sayılar” üzerine yoğunlaşmama da olanak sağladı. Mantık ve matematik gibi dilleri de felsefe aracılığı ile anlayabileceğimi düşündüm. Tez konumu belirlememde öncelikli hedefim mantık ve matematik gibi diller üzerine yoğunlaşmaktı. Yaptığım araştırmalar doğrultusunda Frege, Russell, Wittgenstein, Whitehead gibi isimler beni karşıladılar. Bu filozofların mantık ve matematik üzerine olan tartışmalarını kavrayıp düşüncelerini anlarsam, mantık ve matematiğın de özünü anlarım şeklindeki düşüncem, ilerleyen süreçte dönüşüme uğrayarak hem sayılarla hem de insanlığın odak noktası olan bir kavrama yöneldi ve bu kavramın “zaman” olduğunu fark ettim.

Zaman, istesek de istemesek de hayatımızın merkezinde yer alan kavramlardan birisidir. Her insanın düşüncesinde muhakkak bir yere sahiptir. Peki, nasıl bir yere sahiptir? Filozofların bu konu ile ilgili düşündükleri neler var? gibi birçok soru zihnimi kurcalamaktaydı. İncelemelerim sonucu Alfred North Whitehead’in süreç ontolojisi ve epistemolojisi kavramlarıyla karşılaştım. O anda aradığım temel kavramın “süreç” olduğunu anladım. Ben de bu çalışmamda Whitehead’in süreç kavramı ile düşünce kavramı arasındaki ilişkiyi ele alıp incelemeye karar verdim. Böylece varlığın hem ontolojik olarak hem de epistemolojik olarak süreç bağlamında incelenmesi gerektiğini savunmaya çalıştım.

Giriş bölümünde ele alıp inceleyeceğim kavramlar üzerine yoğunlaşarak neler hakkında yazacağımı ifade etmeye çalıştım. Temel olarak zaman, insan zihni ve düşüncesi kavramları konuya giriş mahiyeti incelenmekte ve araştırmanın ne tür bir yol izleyeceği ifade edilmektedir.

Birinci bölümde, düşünce tarihinde Whitehead’e kadar etki etmiş ve uzanmakta olan bazı düşünürlerin kronolojik olarak zaman ve düşünce hakkında

temel görüşlerine yer verilmektedir. Bunlara yer vermemin nedeni, Whitehead'ın bu düşünürlerden bağımsız bir şekilde ele alınamayacağı kanaatinde olmamdan kaynaklanmaktadır.

İkinci bölümde, Whitehead felsefesinde bazı temel kavramlar ve düşünce biçimleri tanıtılmaktadır. Bu bölümde süreç ontolojisi ve Whitehead'ın doğa geçişi ile zihin geçişi arasındaki temel bağlantıyı anlamayı kolaylaştırmak istenilmektedir.

Son bölümde ise, Whitehead'ın süreç felsefesinden anlamamız gerekenlere, süreç ile zihin ve gerçeklik arasındaki temel ilişkiye, süreç felsefesinin ne ifade ettiğine ve süreç felsefesine yönelik ne gibi itirazlar yapıldığına yer verilmektedir.

Sonuç kısmında, tüm meselede ulaşmak istenen nihai amaç olan Whitehead'ın felsefesi çerçevesinde, varlığın ve yaşamın bir süreç fikri içerisinde anlaşılması gerektiği, tıpkı bilimde olduğu gibi felsefede de bilen öznenin neden ve sonuç ilkesi içerisinde aktif şekilde rol aldığı fikri dile getirilmektedir. Böylece tezimde geliştirmeye ve savunmaya çalıştığım düşüncenin varmasını istediğim noktayı vurgulayarak yeni araştırmaların ve tartışmaların önünü açmak hedeflenmektedir.

Yapılan araştırmalar doğrultusunda Whitehead okumalarında dikkat edilen ve önemli olduğu düşünülen bir nokta da şu olmuştur: Whitehead'ın felsefe ile ilgilenmesinin yanı sıra, mantıkçı ve matematikçi bir kimliğe sahip olmasıdır. Bu durum, onun araştırmalarında dilin kullanımı, cümle yapı ve biçimlerinin incelenmesi, kavramların analizinde kullanım alanlarının bahsedilmesi gibi unsurları da karşımıza çıkarmaktadır.

Tez konusunun seçiminden yazma aşamasına ve sonuçlanmasına kadar olan süreçte bana destek olan ve hiçbir yardımı, yönlendirmeyi benden esirgemeyen danışmanım Sayın Prof. Dr. Fatih S. Mehmet Öztürk hocama ve bu süreçte her zaman yanımda olan sevgili aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Orhan Fatih Tosun

DENİZLİ / 2024

ÖZET

WHITEHEAD FELSEFESİNDE DÜŞÜNCE VE ZAMAN

TOSUN, Orhan Fatih
Yüksek Lisans Tezi
Felsefe Ana Bilim Dalı
Sistemantik Felsefe ve Mantık Programı
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Fatih S. Mehmet ÖZTÜRK

Haziran 2024, vi + 71 sayfa

Bu araştırmada, Whitehead'in organizma felsefesi temel alınarak epistemolojik ve ontolojik süreç felsefesi konu edilmektedir. Araştırma konusu itibariyle, felsefe tarihinin düşünme ve zamana ilişkin gelişimsel süreci giriş kısmı olacak şekilde inşa edilmiştir. Araştırma boyunca incelenecek temel kavramlar, çeşitli kaynaklardan elde edilen veriler doğrultusunda tanıtılmış ve konunun sağlam bir zeminde tartışılarak sonuca götürülmesi hedeflenmiştir.

Araştırmanın gelişme bölümü diyebileceğimiz ikinci ve üçüncü bölümlerde, algılayan özneye ilişkin temel kavramlar, insan bilgisinin sınırları içinde zamanın ve mekânın yeri, var olma ve yok olma arasındaki süreç fikri, Whitehead'in temel kavramları dahilinde ele alınmış, çeşitli fikirler üzerinde tartışılmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. Yaptığım araştırmalar çerçevesinde, süreç geleneğinin Antik Yunan düşüncesine kadar uzandığı ve tarihsel olarak gelişerek ilerlediği görülmektedir. Her ne kadar güçlü bir tarihsel arka plana sahip olsa da süreç geleneğinin yirminci yüzyılın ilk başlarında dinamik bir yapı kazandığını belirtmem gerekir. Özellikle Analitik Felsefe ve Whitehead'in süreç kavramına yüklediği epistemik ve ontolojik anlam, onu gerçekliğin mihenk taşı haline getirmiştir. Zaman ve mekân, insanın hayatının merkezinde olan var olma ve yok olma sürecini kapsayan unsurlar olarak görülmektedir. Süreç düşüncesi, hakikati kavrama ve gerçekliği analiz etme noktasında temel olmayı hedeflemektedir.

Sonuç olarak, düşünmenin ve zamanın yaşamın her alanında etkin bir şekilde rol oynaması, varlığın özünün ve bilgisinin anlaşılmasında da önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Zaman, Mekân, Düşünce, Organizma, Süreç, Kavrayış

ABSTRACT**THOUGHT AND TIME IN WHITEHEAD PHILOSOPHY**

TOSUN, Orhan Fatih

Master Thesis

Philosophy Department

Systematic Philosophy and Logic Programme

Advisor of Thesis: Prof. Dr. Fatih S. Mehmet ÖZTÜRK

June 2024, 77 pages

This research aims to develop and explain process philosophy both epistemologically and ontologically, based on Whitehead's organism philosophy. The study is constructed as an introduction to the developmental process of thinking and time in the history of philosophy in terms of the research subject. The basic concepts to be examined throughout the research are introduced using data obtained from various sources, aiming to discuss the subject on a solid foundation and reach a conclusion.

In the second and third sections, referred to as the development sections of the research, the basic concepts of the perceiving subject, the place of time and space within the boundaries of human knowledge, and the idea of the process between existence and extinction are discussed within Whitehead's basic concepts. Various ideas are debated and expanded upon. In the context of my research, I can say that the tradition of process dates back to Ancient Greek thought and has developed historically. Although it has a strong historical background, the process tradition gained a dynamic structure in the early twentieth century. Especially, the epistemic and ontological meanings attributed to the concept of process by Analytic Philosophy and Whitehead made it the touchstone of reality. Time and space are seen as elements at the center of human life, encompassing the process of existence and extinction. Process thinking aims to be the foundation for grasping the truth and analyzing reality.

In conclusion, the active role that thinking and time play in all areas of our lives from the moment we are born shows that they hold an important place in understanding the essence and knowledge of being.

Keywords: Time, Space, Thought, Organism, Process, Comprehension,

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
ŞEKİLLER DİZİNİ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜŞÜNCE VE ZAMAN KAVRAMLARININ İNCELENMESİ

1.1. Düşünceye Farklı Yaklaşımlar	5
1.2. Zaman Kavramı	16

İKİNCİ BÖLÜM

WHITEHEAD FELSEFESİNİN YAPISI

2.1. Aktüel (Gerçek ya da Fiili) Varlıklar	30
2.2. Kavrayış ve Algı	31
2.3. Aklın İşlevi ve Düşüncenin Yapısı	35
2.3.1. Spekülatif Düşünce	37
2.3.2. Sosyolojik Düşünce	38
2.3.3. Kozmolojik Düşünce	42
2.3.4. Medeniyet Düşüncesi	45
2.3.5. Felsefi Düşünce	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜREÇ FELSEFESİ

3.1. Süreç Felsefesinin Dinamik Yapısı	54
3.2. Süreç Biçimleri	56
3.3. Süreç Felsefesine Kritik Bakış	59

SONUÇ	64
KAYNAKÇA	67
ÖZGEÇMİŞ	71

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Metin.....	18
Şekil 2. Metin.....	33
Şekil 2. Metin.....	36

GİRİŞ

"Zamanın başlangıcında" ya da "evvel zaman içinde" gibi girişler, en az bir hikâye okuyan, dinleyen, evrenin ya da insanlığın başlangıcına dair en az bir belgesel seyreden hemen hemen herkesin duyduğu ve gördüğü ifadelerdir. İlgi çekmek üzere tasarlanmış bu cümleler, zihinlerde merak uyandırıp insanın az sonra dinleyeceklerine odaklanmasını hedeflemektedir. Çünkü bu gibi zaman ve mekân referanslı ifadeler, bizi aslında bulunduğumuz ortamdan alarak başka bir yere götürecek olan temsili bir seyahate işaret eder. Nitekim zamanın insan üzerindeki etkisi hayli ciddidir. Bunu bize en iyi şekilde gösteren iki alan tarih ve felsefedir. Tarih, geçmişte yaşanan olayları ve hataları tek tek sıralama becerisi ve insanoğlunun yaptıklarının unutulmaması ile geçmişin üzerine eğilip felsefi soruşturma yürütebilmek olarak ifade edilmektedir (Carr, 1961: 60; Herodotos, 2020: 5).

Eğer zamanın akıp giden bir şey olduğunu düşünürsek tarih bize bu akıp giden çizgi üzerindeki olayların durumu hakkında bilgi sağlayacaktır. Eğer zamanın döngüsel olduğunu düşünürsek yine tarih olaylar silsilesinin nasıl birbirini izlediğini ve tekrar eden olayların hakkında bilgi sağlayacaktır. Felsefe ise tarihin akıp giden ya da döngüsel yapısının içerisindeki incelenmesinin yanı sıra, zamanın bizzat kendisinin ne olduğunu araştırıp zamanın kendisini hakkında analiz ve çıkarım yapmayı da hedeflemektedir. Bu çerçevede zaman kavramının analiz edilmesi ve doğasının anlaşılması, süreç fikrinin de anlaşılması üzerine olumlu etki yaratacaktır.

Zamanın insanlık tarihi boyunca rahatlıkla takip edilebilir bir şey olması doğa içerisinde zamana referans eden unsurların farkında olmamızdan kaynaklanmaktadır. Öyle ki insanoğlunun üzerinde yaşadığı ve gezip dolaştığı zeminin nice değişimlerine şahitlik etmesi, nice otlar ve ağaçların bitmesi fani olarak hayatını sürdürmesine yardım etmektedir (Herder, 2020: 59). Ancak bu fani yaşamın farkında olunmasına rağmen zamanın ne olduğunun anlaşılması tüm insanlık tarihi boyunca güç bir mesele olmuştur. Babil ve Mezopotamya'dan, Antik Yunan'dan bu yana gelen kültür ve düşünce tarihinde birçok düşünür, filozof hatta sanatçı bu konu üzerinde kafa yormuştur. Bu nedenle, zamanın bireyin üzerindeki etkisinin anlaşılmasını kolaylaştırabilmek için insanın sahip olduğu düşünce yapısının ve mekanizmasının, aynı zamanda da doğanın incelenmesi gerekmektedir.

İnsanın sahip olduğu, onu diğer canlılardan ayıran temel yapısı kendisine özgü aklı ve düşünce mekanizmasıdır. Bilme eyleminde bulunan insanın sadece diğer insanların değil kendi davranışlarının da farkında olmasına temel oluşturmaktadır (Akyıldız, 2016: 6). Bu çerçevede bilme eyleminin yapılabilmesini zorlaştıran iki özellik vardır; birincisi insan eylemlerinin sabit durumları göstermeyen değişmez normlar ile belirlenemeyeceği, ikincisi canlı olan öznenin her an herhangi bir belirleyici ile özelliğini değiştirebilmesidir (Akyıldız, 2016: 7). Bahsedilen bu özellikler bizi doğrudan süreç felsefesinde bahsi geçecek olan ve doğrudan deneyimin konusu olan bil-fiil varlık kavramına götürecektir (Whitehead, 2021: 41). Bilme eyleminde bulunan insanın davranışlarının süreç içerisinde ve süreklilik halinde olması düşünce ve zaman ilişkisine de referans olur niteliktedir. Bu iki kavramın ilişkisi çerçevesinde ele alınması gereken diğer bir kavram ise “Doğa” kavramıdır. Çünkü zaman ve mekân her zaman birlikte düşünülmüştür. Bu nedenle çalışma boyunca eşlik edecek olan anahtar kavramlarımız düşünce, zaman ve doğa (mekân) kavramları birbirinden bağımsız incelenecek kavramlar değildir.

Zaman, mekân ve düşünce maddenin bir bakıma var olma biçimlerini ifade etmekte ve birbirini tamamlayıcı nitelikte kavramlardır (Yılmaz, 2022: 1). Her biri bir diğerinin anlaşılma ve açıklanma potansiyeli üzerinde etkiye sahiptir. Aristoteles *İkinci Analitikler* kitabında özsel olan ve ilineksel olan nitelikleriyle ilgili şu ifadeler yer verir; özsel nitelikler zorunludur ve başkaca olması mümkün değildir, onlar nesnelere zorunlu bir şekilde bulunurlar.

İlineksel olanlar ise zorunlu değildir ve nesneden çıkarıldığında, nesnenin özüne etki etmeyen niteliklerdir (Aristoteles, 73b).

Örneğin: bir insanın bıyıklı olması onun özsel niteliği değil, ilineksel niteliğidir. Çünkü o insan bıyıksız olsa dahi özü aynı kalmaya devam etmektedir. Bu çerçevede zaman, mekân ve düşünce arasındaki ilişki de ilineksel olmayan bir tür özsel ilişkiyi ifade etmektedir. Aristotelesçi bilimde yer alan hareketi doğal bir olay olarak açıklayan geleneksel düşünceyi salt mekanik bir dünya görüşüne sahip bilime dönüştürmüş olsalar da birçok kuram ve deneyin öncüsü olan ve iki yüz yıl arayla bilimde çığır açan Newton ve Einstein gibi isimlerin çalışmaları da zaman, mekân ve düşünce arasındaki bu türden özsel ilişkiye işaret etmektedir (Yıldırım, 2001: 31; Yılmaz, 2022: 2).

Bu çerçevede Whitehead'in Organizma Felsefesinin zaman, mekân ve düşünce arasındaki bu ilişki dikkate alınarak açıklanması ve güçlü olan kısmı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ancak bu türden bir açıklamanın sağlam temellere dayandırılabilmesi için zaman, mekân ve düşünce kavramlarının üzerinde durulması, düşünce ve bilim tarihindeki bazı argümanların ve açıklamaların gündeme getirilmesi gerekmektedir. Çünkü amacım bütünüyle bir zaman felsefesi tarihi yazmak değildir. Tezimde özellikle düşünce ve bilim tarihine büyük etkisi olmuş ve Whitehead'i etkilemiş fikirler üzerinde durmak hedeflenmektedir. Düşünürlerin fikirlerindeki değişimi neden – sonuç bağlamında takip edebilmek ve Whitehead'in süreç felsefesini hangi temel dayanaklar üzerine kurduğunu anlayabilmek açısından böyle bir yol izlenmektedir.

İnsanlar gelişmişlik düzeyi bakımından öğrenme yeteneği ve donanımı açısından diğer canlılardan daha üstündür ve öğrenmeler insan davranışlarında değişikliklere neden olmaktadır (Yeşilyaprak, 2014: 167). Aristoteles'te insanın doğasında öğrenme arzusu taşıyan bir varlık olduğunu ifade eder (Aristoteles, 980a).

Buradan hareketle öğrenmenin insanın kendisine ve çevresine yönelik bir tür uyum hareketi olduğu sonucuna varılmaktadır. Öyle ki bir kimseyi ya da nesneyi tanımanın ve öğrenmenin en iyi yollarından bir tanesi soru sormaktır. Örneğin, küçük bir çocuğun sürekli anne ve babasına çevresinde gördüğü nesnelere ve kişilerle ilgili soru sorması, ona yabancı olan çevresini tanımak ve anlamak istemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü çocuklar tamamen yeni şeylerle dolu bir dünyaya gelmektedir ve onlar fikirlere adım adım ulaşmaktadır (Locke, 2018: 22).

Bir varsayım ile zaman, mekân ve düşünce ile ilgili bütün teorileri, bütün açıklamaları bilmediğimizi ve bu kavramlara yabancı olduğumuzu düşünelim. O halde yapacağımız şey bu kavramları tanımak ve öğrenmek için onlara soru sormak olacaktır. Felsefe açısından soru sormak oldukça önemli bir yere sahiptir ve felsefe tarihinde *Sokratik Sorular* bize Platon'un diyaloglarından miras kalmaktadır. Sokratik sorun ilk olarak 19. yüzyılın başlarında Friedrich Schleiermacher'in etkili çalışmalarıyla belirgin hale gelmiştir ve Schleiermacher, Sokrates'in daha iyi bir portresinin bize Platon'dan geldiğini iddia etmiştir. (Ambury, 1995). Buna ek olarak Whitehead'in Platon'a övgüsü, Avrupa felsefe geleneğinin en büyük karakteristik özelliklerinden bir tanesi Platon'a bir dizi dipnottan ibaret olmasıdır ve bu

düşünürlerce yayılmış olan genel fikirlerin zenginliğidir şeklinde ifade edilmektedir (Whitehead, 2021: 91). Platon'un yazmış olduğu her bir diyalog gerek içerik gerek form itibariyle farklılıklar göstermektedir ve görüşlerine dair fikir sahibi olabileceğimiz en temel kaynaklardır. (Zeller, 2022: 190). Ancak temelde Platon tartışmak istediği kavramı, o kavramı bildiğini söyleyen öznelere sorarak işe başlamaktadır. Örneğin; *Menon* diyalogu *erdem* öğretilip öğretilemeyeceği sorusu bir kenara dursun ne olduğundan bile haberi olmayan Sokrates portesinin çizimi ile başlamaktadır (Platon, 71a).

Böylece diyalog araştırma konusu olacak şeyin ne olduğunu sorarak işe başlamaktadır. Platon'a göre bu yöntem öznenin kendi kendisi ile çelişip aslında bildiğini sandığı şeyin çürütülmesini kapsamaktadır. Benim nihai amacım zaman, mekân ve düşünce ile ilgili tüm bilinenlere böylesine sistematik bir uygulama değildir. Aksine kavramları aydınlatıp düşünürlerin ve filozofların görüşlerini daha anlaşılır ve açıklayıcı kılmak olacaktır. Zaman, mekân ve düşünce kavramlarının araştırılmaya başlamasında düşünme eylemini gerçekleştiren öznenin başlanması gerektiği düşünülmektedir. Böylece öznenin, süreç ve zamana doğru açıklama ile Whitehead'in süreç felsefesinin daha iyi anlatılması hedeflenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜŞÜNCE VE ZAMAN KAVRAMININ İNCELENMESİ

Tezimin temel konusu süreç ve süreç felsefesine ilişkin Whitehead felsefesinde düşünce ve zamana dair güçlü argümanların açıklanmasıdır. Bu sebeple filozofların tümüne yer vermek tezin konusundan sapmalara neden olabilir. Belli başlı düşünce ve zamana ilişkin ilgili filozofların farklı yaklaşımlarına yer vermek daha uygun görülmektedir. Bu yaklaşımlar kronolojik olacak şekilde verilmeye, kısa, net ve anlaşılır şekilde açıklanmaya çalışılacaktır. Düşünce ile ilgili farklı yaklaşımlar için izlenen bu yöntem zaman kavramının aydınlatılması bölümünde de geçerliğini koruyacaktır.

1.1. Düşünceye İlişkin Farklı Yaklaşımlar

Düşünmek, insanın kendisi ve çevresine ilişkin gerçekleştirdiği sessiz bir konuşmadır ve insanın en temel özelliklerinden birisidir. Öyle ki; Descartes düşünmenin ruhtan ayrılamaz bir parça olduğunu ve düşündüğü sürece var olmaya devam edeceğini ifade eder (Descartes, 61, 2018). Bu bilişsel beceri tüm evrim sürecinin bir parçasıdır (Torrey, 2018: 19). Bu süreç içerisinde genlerimizin mirasçısı olan atalarımız davranış değişikliğine gitmişse bu durum bilişsel performansının olgunlaşmaya başladığını göstermektedir (Torrey, 2018: 20). Düşünmek; fikir ileri sürmek, çıkarım yapmak, estetik yargılarda bulunmak gibi şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Örneğin; günlük yaşantınızda bir arkadaşınızın ne düşündüğünü merak ettiğinizde; Rahmetli annemi düşünüyorum, bu akşam ne yapacağımı düşünüyorum, R. Kennedy’i neden öldürdüklerini düşünüyorum vb. türünden yanıtlar alacaksınız (Batuhan&Grünberg, 1970: 1). Birinci cümlede düşünce hatırlama anlamında, ikinci cümlede tasarlama ve planlama anlamında, üçüncü cümlede ise daha çok açıklama anlamında dile getirilmektedir (Batuhan&Grünberg, 1970: 2). Örnekte açıkça görülmektedir ki düşüncenin farklı ifade ediliş formları bulunmaktadır.

Platon’a göre düşünmek, gerçekliğin özünü oluşturduğunu düşündüğü ve birçok soruna çözüm olması için ortaya atmış olduğu idealara ulaşmanın en temel yoludur. Platon’un edebi etkinliğinde dört temel dönem ayırt edilebilir; Sokratik

dönem, geçiş dönemi, olgunluk dönemi ve yaşlılık dönemi eserleri (Zeller, 2022: 192-195). Olgunluk döneminde vermiş olduğu diyaloglar ilk belirtilerine *Gorgias*'ta rastlanan idealar teorisinin geliştirilmesi sürecini kapsamaktadır ve *Menon*, *Protogoras*, *Devlet* diyalogları ile eski çözüm denemelerini düzeltir (Zeller, 2022: 194). Örneğin; Platon'un *Devlet* diyalogunda yer alan "mağara benzetmesi" bilgi ve bilgisizlik bakımından insan tabiatı arasındaki farkı anlatabilmek için kullanılmaktadır (Platon, 514a).

Platon'un düşünceye olan yaklaşımının bilen öznenin farkında olmak ile farkındalık sahibi olmak fikrine de referans ettiğini düşünmekteyim. Bu durum görmek ile bakmak arasındaki fark ile benzerlik kurularak açıklanabilir. Yaşayan her özne bir şekilde etrafına bakar ve çevresini seyrederek fakat sadece birkaç kişi gerçekten neler olup bittiğini görebilmektedir. Bu insanın optimal düzeyde dikkati ve odaklanması ile ilgilidir. Aynı zamanda Platon ideaların, ontolojik ve mantıki yönüne de dikkat çekmektedir. İdealar ontolojik olarak gerçek varlığı temsil ederler ve mantıki açıdan tekil şeylerin kaosu düzen getirmemize olanak sağlarlar (Zeller, 2022: 202).

Platon'un felsefesinin en baskın özelliği diyalektik aracılığıyla bilgi araştırmasıdır (Zeller, 2022: 200). Bu noktada O, düşünceye atfettiği ve onun diyalektik sistemine iyi bir hazırlık sunan matematik gibi soyut düşünebilme özelliğine de dikkat çekmektedir. Çünkü Platon'a göre düşünce duyu algısından her zaman üstün ve doğrudur. Onu idealar kuramına götüren nedenlerden birisinin duysal dünyadaki nesnelere oluş ve değişim içinde olduğunu görmesine karşın, matematiğin nesnelere her zaman kendi kendileriyle aynı kalan ve değişmez şeyler olduklarına ilişkin yapmış olduğu gözlemlerdir (Arslan, 2023: 261). Platon'da düşünce dikkatini tikel olan şeylerde değil bir varlık türüne atfedilebilecek ortak ve genel olan şey üzerine yoğunlaştırır ki kalıcı ve asli olan şey budur ve düşünce ona göre duyu algısından her zaman daha üst seviyededir. (Zeller, 2022: 199) Aristoteles hocası Platon ile bilginin ya da bilimin konusunun değişmeyen ve kalıcı olan şeyler üzerine olması konusunda hemfikirdir ancak farklı olarak o, oluş ve değişimin yer aldığı fiziksel dünyada bulunan tek teklere ait varlıkları da kabul etmektedir. Platon İdealar Kuramı'nı birçok problemin çözümü için oluşturmuş olmakla birlikte ona esas olarak etik değerler, bilimsel bilgi ve varlık konusundaki kaygıları eşlik etmiştir (Erkızan&Çüçen, 2019: 109). Sonuç olarak Platon, düşünceye kuvvetli bir anlam

yüklemiş ve varlığın, bilginin, etiğin temellerini kavramak için yegâne yol olduğu fikrinden hareketle bir kuram geliştirmiştir. Fakat bu kuram bahsi geçen problemlerin tamamen çözüme kavuşturulabildiğini bize gösterememektedir. Bu durumu felsefe tarihinde doğuştan insanın bilgi ile gelip gelmediği sorunu ile ilgili tartışmalar bize açıkça göstermektedir. Aristoteles'in öğretmeni Platon'u eleştirdiği temel noktalardan birisi de doğuştan getirildiğine inanılan bilgiler düşüncesidir. Aristoteles bunu kabul etmemektedir (Aristoteles, 99b). Çünkü doğuştan insanın bilgiye keskin biçimde sahip olup farkında olmaması Aristoteles için garip bir durumdur.

Aristoteles'ten bu yana "kavram" diye adlandırdığımız ortak niteliğe Platon'un *idea* dediği bilinmektedir. (Zeller, 2022: 201). İnsanlar içinse kavramlar olmadan düşünmekten söz edilememektedir. Zihin bir bakıma kavramların evidir ve kavramlar bizim nesnelere için kullandığımız imlerdir. Kavramları oluşturma süreci de yine düşünmenin dış dünyayı ve kendisini nesne konumuna almasından kaynaklanmaktadır. O halde düşünmek nesnesini dış dünyadan ve kendisi üzerinden temin eder. Her iki bakımdan da düşünmekten söz ettiğimiz anda bir şey üzerine düşündüğümüzü de dile getirmiş oluruz.

Whitehead, Avrupa felsefesinin genel karakteristiği ve zenginliğinden Platon'a düşülen dipnot olarak söz etmekteydi (Whitehead, 2021: 91). Bu yaklaşıma benzer bir tutumu Ayn Rand'ın şu ifadelerinde görmek mümkündür; "Eğer Batı Uygarlığının tüm yükünü omuzlarında taşıyan felsefi bir Atlas varsa, bu Aristoteles'tir" (Erkızan&Çüçen, 2019: 115). Bu ifadelerden de anladığımız üzere Aristoteles yaptığı çalışmalar ile felsefe dünyasında çığır açmış ve birçok problemin gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Öyle ki Araplar Aristoteles'i ilk öğretmenleri olarak kabul etmişlerdir (Erkızan&Çüçen, 2019: 116).

Aristoteles, İdealar Kuramı'nı eleştirisinde iki tikel nesnenin benzerliklerini bir ideaya borçlu olduklarında, *idea* ve iki tikel nesne arasındaki benzerliği neye atfetmeliyiz sorusunu sorar çünkü bu *regressus in infinitum*'a yol açmaktadır (Zeller, 2022: 203). Aristoteles sonsuza doğru geriye gitme probleminin çözümüne ilişkin bilimsel bilginin doğasını oluşturan ilk ilkeler ve tasım fikrini tartıştığı *ikincil analitikler* kitabında yer vermektedir. Ona göre her bir bilgi ön bilgi denilen hareketle ortaya çıkmaktadır (Aristoteles, 71a).

İlk ilkeleri bilmedikçe bilimsel bilgi ya da tanıtılmanın mümkün olamayacağını dile getirmektedir (Aristoteles, 99b). O düşünce, dil ve varlık arasında bir ilişki olduğunu düşünmektedir. Ona göre mantık düşünceyi incelemektedir ve düşüncede dil ile ifade edilir diğer bir deyişle düşünceyi yansıtır (Arslan, 2023: 67). Bu nedenle düşünceden ortaya çıkan ya da doğan yargıların incelenmesi demek düşüncenin de incelenmesi demek olacaktır.

Aristoteles'in, Sokrates ve Platon doğrultusundaki çalışmaları mantığın temelini de oluşturmaktadır (Zeller, 2022: 242). Aristoteles'te insan bilgiye erişme arzusuna sahip bir biçimde varlığını devam ettirme özelliğine sahipti (Aristoteles, 980a). Düşünen kapasitesiyle ruh kendi içerisinde her türden bilgiye ait olasılığı içerisinde barındırmasına karşın aktüel bilgiye – ya da Aristoteles'in deyimi ile bilimsel bilgi – tedricen ulaşmaktadır (Zeller, 2022: 243). Ona göre genel fikirleri tek tek gözlemlerden çıkarmalı ve algıdan hafıza aracılığıyla deneye ve sonra deneyden bilgiye ulaşmak gerekmektedir (Zeller, 2022: 243). Mantık bize düşünceden ortaya çıkan formlar ya da yargıların analiz edilmesi kapısını açmaktadır. Yargılarda düşüncelerin yansımaları olduğuna göre mantık doğal olarak düşüncenin hakkında çalışma yapmak demektir. Aristoteles dilin düşünceye, düşüncenin ise varlığa – eşyaya – tabii olduğu, onu doğrudan ve bire bir yansıttığı düşüncesindedir (Arslan, 2023: 67). Bu çerçevede Aristoteles'te kavram ve yargıyı ancak dedüksiyon teorisiyle bağlantı içerisinde ele almaktadır (Zeller, 2022: 243).

Ona göre dil esas olarak önermelerden meydana gelir ve önermeler bir özneye bir yüklem yüklenmesi olarak tanımlanmaktadır. Örneğin; “insanlar ölümlüdür” demek ölümlülük özelliğini insan öznesine yüklemeyi ifade etmektedir. Mantıkçının görevi de evrensel insan aklının, insan düşüncesinin kendisini ve yasalarını ele almaktır (Aristoteles 73 a-b; Arslan, 2023: 67).

Platon bize düşüncenin en temel ve değişmez gerçeklik olan, her şeyinin özünün yer aldığı idealar dünyasının kapılarını açtığını söylerken, Aristoteles ise düşüncenin münferit olanlardan genele giden yargıların temeli olduğunu söylemektedir. Her iki filozofta değişmez ve kendi kendisiyle aynı kalan bilginin peşinden giderken farklı metot ve yollar izlemektedir. Bu yol ve metotlar düşünce tarihi içerisinde birçok kez eleştirilmiş ya da üzerine yeni fikirler koyarak ilerlemeye çalışılmıştır. Elbette bu durum düşüncenin yasalarının tanrının yasaları olduğu ve

düşüncenin bu yasaları kavramak gerektiği fikrine doğru da evrim geçirmiştir. Orta çağ, Platon ve Aristoteles'ten gelen fikirleri din ve inanç adını verdiği süzgeçten geçirmiş Yeni-Platonculuk ve Aristotelesçi gelenek gibi farklı formlar ile yorumlamıştır. Çünkü Orta Çağ felsefesinin genel karakteri teoloji ve felsefe arasındaki bütünlüğü gösterme çabasıdır ve bu temayı açık bir biçimde ilk olarak Aziz Augustinus'ta görmek olanaklıdır (Erkızan&Çüçen, 2019: 222). Ona göre inanç, bilgiyi hem olanaklı hem de anlaşılır hale getirmektedir, böylece tüm eski ve yeni bilgiler, inancın kesinliğinde tutarlı, güvenilir ve doğru olmaktadır (Erkızan&Çüçen, 2019: 223). Ortaya koymuş olduğu bu görüşü ile Aziz Augustinus Orta Çağ düşüncesine ait karakteristiğin şekillenmesinde ve nasıl ilerlemesi gerektiğinde de etkili olmuştur.

Aziz Augustinus *itiraflar* eserinde işe tıpkı bir psikoloğun yaptığı gibi kendi çocukluğuna inerek başlamaktadır. Bebeklik döneminden çocukluk dönemine geçiş aşamasında insan kelimeleri belli bir alfabe düzenine göre kavramaya başlamaktadır ve bu kavrama yetisinin ona tanrı tarafından bahşedilmiş zekâsı olduğu kamısına varır (Augustinus, 2019: 36-40). Hemen devamında ise düşündüklerinin sese nasıl dönüştüğüne dair çıkarımlarda bulunur. Belleğinden gelen uyarıya kulak vererek insanların nesnelere adlar verdiğini ve hangi ad söylenirse insanların ona doğru yöneldiğini fark ettiğini söylemektedir, sonucunda ise çıkan sesin o nesneye ait bir ad olduğunu ve belleğine yerleştirdiğini ifade etmektedir (Augustinus, 2019: 44). Sahip olunan düşünceleri açıklamadaki en önemli sanatın ise belagat sanatı olduğunu ifade etmektedir (Augustinus, 2019: 63). Çünkü ona göre belagat kelimelerin öğrenilmesinde ve kullanılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Ona göre insana tanrı tarafından bahşedilmiş en önemli ve en güçlü şey hafızanın kendisidir. Augustinus hafızadan bahsederken hazine dolu saray benzetmesi kullanmaktadır. Ona göre duyularımız aracılığıyla çekip getirdiğimiz binlerce nesnenin imgesi, düşüncelerimize konu olan her ne varsa, çeşit çeşit duygularımızın hepsi hafıza sarayında muhafaza edilmektedir (Augustinus, 2019: 393). Hafızada korunan her şeyin kendi türlerine göre ayrılarak korunduğunu ve her şeyin de düşünceye alınırken kendisine özgü bir yol bularak girdiğini ifade etmektedir (Augustinus, 2019: 394). Augustinus'un burada ifade etmek istediği nokta sahip olduğumuz algılarımızın çeşitliliğidir. İnsan görme, duyma, dokunma, tatma gibi birçok duyu algısı ile öğrenebilmektedir. Hatta kimi zaman bu duyu

algıları birlikte iş yapmaktadır. Bütün bu yollar ile alınan nesnelere imgelerin her an hazır bir şekilde bulunduğunu ve hatırladığımız anda düşüncemize kendilerini sunduklarını ve en son kelime olarak mekâna geldiklerini ifade etmektedir (Augustinus, 2019: 395). Tüm bu çıkarımlardan tıpkı Aristoteles'te ve diğer empirist anlayışlarda olduğu gibi nesnelere ilişkin bazı bilgilerin dışarıdan geldiği görülmektedir. Augustinus'ta da insan bilgi donanma kapasitesi ile dünyaya gelmektedir. Augustinus bu kapasiteye hafıza adını vermektedir. Hafıza denilen bu kapasite çeşitli ve kendisine özgün yollar ile dış dünyada yer alan nesnelere kendileri ile değil imgeleri ile dolmaya başlar. Hafıza nesnelere kendi içinde işleyerek türlerine göre muhafaza edebilmekte ve ihtiyaç olduğu halinde kullanıma hazır bulundurmaktadır. O halde daha önce ananasın tadına bakmış birisinin, ananasın tadını hatırlaması için yeniden yemesine gerek olmadığı sonucuna varılabilmektedir. Ananasın tadına o an bakmamış olsa bile yine bilinenlerden hareketle ananasın tadına ilişkin yorum yapabilmektedir.

Augustinus'a göre hafıza muhteşem bir lütuftur hatta öyle ki toprak, deniz, gökyüzü orada her an hazır durumdadır (Augustinus, 2019: 396-397). Ancak Augustinus'ta empiristlerden farklı olarak duyular aracılığıyla gelmeyen ve hafızanın kendi içinden çıkan sanatsal bilgiler de mevcuttur, ona göre *var mı, nasıldır* ya da *nedir* sorularını işitmek de bu kelimelerin kendilerine ilişkin imgelerin zihinde oluşmasına neden olmaktadır (Augustinus, 2019: 399). Bu ifadelerden Augustinus'un zihnin kavram oluşturma sürecinin nasıl olduğunu anlamaya çalışması anlaşılmaktadır. Yani *var mı* sorusunu ben dış dünyada herhangi bir nesne gibi algılayamıyorum ve dokunamıyorum. Ancak buna rağmen bu soru benim zihnimde bir karşılık bulmaktadır tartışması gündeme gelmektedir. Augustinus bu soruya basitçe şöyle yanıt vermektedir; bunların nasıl geldiklerini bilmiyorum ama kendimde tanıdım, doğru olduklarını kabul ettim, saklaması için zihnimde teslim ettim (Augustinus, 2019: 403). Hafızada daha önce var olduklarını ve en karanlık yerde beklediklerini ve birisi tarafından fark edilmeseydi belki hiç düşünmeyeceğini de ifadelerine eklemektedir (Augustinus, 2019: 414). Ona göre zihnimizde kendi haliyle tanıdığımız bilgileri, hafızada daha önceden dağınık ve düzensiz şekilde bulunan fikirleri bir araya toplarcasına düşünmekten başka bir şey değildir çünkü dağınık ve ihmal edilmiş halde köşesinde gizlenen bu bilgilerin kullanılmaya hazır halde orada beklediğini anlıyoruz, çünkü kendilerine aşına olan zihin onları çağırıldığında hemen

ortaya çıkıvermektedirler (Augustinus, 2019: 401). Ona göre düşünmek fiilide buradan gelmektedir ki bir araya getirmek ve düşünmek fiilleri, harekete geçirmek, yapmak fiilleriyle bağlantılıdır (Augustinus, 2019: 402). Bu ifadelerinden de Platon'a yaklaşan Augustinus'un öğrenme kapasitesi olarak ifade ettiği hafıza donanımının aslında tam anlamıyla boş bir şekilde dünyaya gelmediğini anlıyoruz. Augustinus hem Platon'un hem de Aristoteles'in öğretilerinden parçaları birleştirmeye ve insan zihninin nasıl işlediğini anlamaya çalışmıştır.

Augustinus, mutlu yaşamın ne olduğunu ve nerede olduğu fikri üzerine tartıştığı kısımda mutluluk kavramı üzerinden hakikate, hakikat kavramının da temellerinin tek ve gerçek olan tanrı ile bağlantılı olduğu sonucuna varmaktadır. Ona göre mutlu yaşam hakikate dayalı bir sevinçtir ve bu sevinçte temellerini tanrıda bulmaktadır (Augustinus, 2019: 420). Augustinus insanın mutluluğunu doğrudan tanrıda temellenen hakikat kavramına bağlamaktadır ve tanrının da hafızada olduğunu, başka bir yerde aranmaması gerektiği sonucuna varmaktadır. Ona göre tanrı ve hakikat aynı şeylerdir. Hakikati bulan bir insan tanrıyı, tanrıyı bulan bir insan hakikati bulmuş olacaktır. Hakikat ise ilk öğrenildiği andan itibaren hafızadadır ve hatırlayınca tanrıyı orada bulmaktadır (Augustinus, 2019: 423-424). Hakikat hazzının hafızanın en kutsal hazzı olduğunu ve bu hazzın ona tanrı tarafından bahşedildiğini de ifade etmektedir.

Orta Çağ sonrası dönemde de tanrı ve inanç fikri birçok filozofun üstü kapalı biçimde felsefelerinde yer verdiği temel unsurlar olmaya devam etmiştir. 17. Yüzyılın en önemli isimlerinden Descartes, Leibniz, Spinoza, Malebranche gibi filozofların felsefi sistemlerinde de bir şekilde tanrı ile inanç fikri kendisini göstermektedir. Ancak bu Orta Çağ'daki gibi keskin değildir. 17. Yüzyıl ve sonrasında Aydınlanma Dönemi ile felsefi sistemler ve düşünceler de farklı şekillere evrimleşmeye devam etmişlerdir.

Descartes modern felsefenin babası ya da kurucusu olarak ifade edilmektedir (Taşkın&Beceremen, 2018: 97). O, Rönesans ve Orta Çağ etkisinden tam anlamıyla kurtulamayan felsefeye sahip olsa da Descartes'ın döneminin ve felsefe tarihinin önemli filozoflarından olduğu gerçeğini de değiştirmemektedir. Descartes'ın en önemli özelliği onun felsefeyi kullandığı metot ile bir bilim olarak ortaya koyma isteğidir (Taşkın&Beremen, 2018: 97). Descartes için felsefe oldukça

önemlidir ve felsefesiz yaşamın gözü görmesine rağmen gözünü kullanmamayı tercih eden birisinin süreceği bir yaşama benzetmektedir (Taşkın&Becermen, 2018: 98). Felsefesini şüphe duyulamayacak olanın ne olduğunu araştırmak üzerine kurarak önemli eserlerinden birisi olan *meditasyonlar* kitabında şüphe duyulabilecek her şeyden şüphe duyarak işe başlamaktadır. Düşünce ile ilgili fikirlerine aynı zamanda *Yöntem Üzerine Konuşma ve Felsefenin İlkeleri* adlı eserlerinde de yer vermektedir.

Descartes *Felsefenin İlkelerinde* düşünce nedir sorusunu sorar ve ruhun doğasının, bedenın doğasından apayrı bir töz olduğunu kabul eder (Descartes, 2018: 53). O düşüncemizin dışında gerçekten bulunan ya da var olan hiçbir şeyin olmadığına olan inancımızı incelediğimizde başka bir şeye gereksinim duymadan sadece düşündüğümüz için var olduğumuz çıkarımında bulunmaktadır (Descartes, 2018: 53). Dolayısıyla ona göre düşüncemizden edindiğimiz kavram bedenden edindiğimizden önce gelmektedir (Descartes, 2018: 54). Düşünme sözcüğünden, açıkça ve doğrudan doğruya insanın kendisinde görebileceği biçimde olup bitenleri anladığımızı ifade eder (Descartes, 2018: 54). Öyle ki düşünmek, ruha ait olan en temel özelliktir.

Düşünen bir varlık olduğu sonucuna varan Descartes aynı zamanda düşündüğü sürece var olduğunu aksi takdirde olmaya ya da var olmaya son vereceğini söylemektedir. Bu çerçevede düşünmek bizim özümüzü oluşturan bir özelliktir. Bizler hangi formda düşünürsek düşünelim ya da ne kadar farklı düşünürsek düşünelim “ben” dediğimiz şey var olmalıdır. Çünkü Descartes’a göre her tözün temel ve ana bir öz niteliği mevcuttur; ruhunki düşünce, cisminki ise uzamdır (Descartes, 2018: 53).

Bu çerçevede Descartes’ın ilk öncülü düşünen bir bireyin varlığının kesinliği olduğu anlaşılmaktadır ve bu özellik ona göre insanı kesin bilgi olarak nitelendirdiği şeye de götürecektir olan temel özelliğidir. Descartes şüphe etmek ile başladığı yolculuğuna şüphe ettiğinden şüphe edemeyeceğine oradan da sonunda bilgide matematikteki kesinlik ve açıklık ilkesine ulaşmaya kadar devam etmektedir. Descartes’ta Platon gibi matematiğe çok önem vermekte olduğunu kanıtlarının kesinlik ve apaçıklığı nedeniyle her şeyden çok matematikten zevk alıyorum demesinden de anlaşılmaktadır (Taşkın&Becermen, 2018: 110).

Süreç felsefesi ilerleyen bölümlerde de ele alacağım üzere metafizik spekülasyonlara yer veren karakteristikte bir felsefe geliştirmektedir. Bu nedenle metafizik ve aynı zamanda fizik gibi bir bilimle özdeşleşen Leibniz'in görüşlerine de yer vermek gerektiği düşünülmektedir. Leibniz başlıca eseri olan *Monadoloji* kitabında algılama sürecinin nasıl işlediğini ve algıların, belleğin, düşüncenin salt manada devinimsel hareket ile açıklanamayacağını ifade etmektedir (Leibniz, 2019: 22). Böylece mekanik anlayışı bir kenara bırakarak metafiziğe geri dönüş yapmıştır (Taşkın&Becermeren, 2018: 149). Ona göre zihnin sahip olduğu zorunlu ve ezeli-ebedi hakikatlerin bilgisi hem insanı hayvandan ayırmakta hem de zihnin bundan ibaret olduğu gerçeğidir (Leibniz, 2019: 21).

Nitekim bu ezeli-ebedi hakikatler refleksif edimlere yükselmemizi ve refleksif edimler aracılığıyla düşünmenin ya da akıl yürütmelerimizin ana malzemelerini temin edebilmemize olanak sağlamaktadır. Leibniz akıl yürütmeyi çelişme ilkesi ve yeterli zemin ilkesi olacak şekilde iki ilkeye dayandırmaktadır. Böylece akıl çelişki içeren bir şeyi, yanlış olanın karşısını ayırabiliriz ve başka türlü değil de öyle olmasının yeterli zemini yoksa hiçbir olgunun hakikatine ve hiçbir beyanın doğruluğuna hükmedemeyeceğimizi düşünürüz (Leibniz, 2019: 23-24).

Bahsetmiş olduğu temel ilkeler ve akıl yürütmelerden Leibniz felsefesinde mantığın da önemli ve karakteristik bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kavramların matematiksel düzeyde inandırıcılığa kavuşturulmasını yani bir anlamda düşünmenin ürünlerini bir biçime sokmak amacını taşımaktadır, Leibniz mantığın düşünceleri nasıl birleştireceğini ve nasıl düzenleneceğini öğreten bir sanat olduğundan bahseder ve hatanın temel nedeni olarak mantıktan yoksunluktan söz etmektedir (Taşkın&Becermeren, 2018: 150-151). Tıpkı Descartes gibi zihinde bazı idelerin parçacıkları olduğunu söyleyerek düşünmenin potansiyeller ile var olduğuna da dikkati çekmektedir (Taşkın&Becermeren, 2018: 154).

Avrupa felsefesinde Alman aydınlanması döneminin başlangıcının hemen arkasında rasyonalizmin başarılı temsilcilerinden Leibniz'i saymak mümkündür, onun geliştirmiş olduğu felsefesi metafiziği ile klasik bir görüşü andırsa da felsefenin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır ancak aydınlanma yüzyılında daha çok etkili olan düşünür ise Immanuel Kant'tır (Taşkın&Becermeren, 2018: 148).

Immanuel Kant felsefe tarihinin en çetin ve şiddetli tartışmalarından olan

rasyonalizm ve empirizm tartışmasındaki uzlaştırmacı rolü ile etkili olan düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır (Taşkın&Becermen, 2018: 267). Felsefe tarihinde *Saf Aklın Eleştirisi*, *Pratik Aklın Eleştirisi* ve *Yargı Gücünün Eleştirisi* olacak şekilde üç tane önemli eleştiri eseri bırakmış ve kendisinden sonra gelen düşünürlerin yetişmesinde dolaylı ya da doğrudan etkili bir filozof olmuştur. Kant'ın felsefesi kritik öncesi dönem ve kritik dönemi olacak şekilde iki kısımda incelemek mümkündür (Taşkın&Becermen, 2018: 273). Kant'ı kritik döneme doğru yönelten en önemli etkilerden birisinin David Hume'un onun üzerindeki etkisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ona göre Hume, metafizik denilen bilgi türü için öyle bir kıvılcım çıkarmıştı ki kolayca alevlenecek türdendi ve bu kor onu ilk defa dogmatik uykusundan uyandıran türdendi (Kant, 2000: 5-6). Hume, Locke'a göre hangi yöne doğru gittiğinin daha fazla bilincindeydi ve yalnızca imgelemin konumunu çizmeye değil onun birleşimlerinin, doğasının ve geçerliliği üzerine de kuram üretmeye hazırdı (Gilson&Langan, 1963: 254). Saf aklın eleştirisinde transandantal sentezin açıklama ilkesi olarak verilen merkezi konuma bakarak Kant'ı dogmatik uykusundan uyandıranın Hume'daki herhangi bir şey olduğunu söyleyebilecek kadar bu olduğunu da söylemeye cesaret edebiliriz (Gilson&Langan, 1963: 254-255).

Hume'un kendisinde yarattığı büyük etkinin bahsinden hemen önce Prolegomena'nın iddiasını şu şekilde dile getirmektedir: Bu eseri gerçekten düşünerek ve tahlil ederek okuyan kimselerin şimdiye kadar bilim kisvesi altında metafizik olarak bahsi geçen tüm bilgilere karşı bir şüphe oluşturacağı, bu şüphenin yanında kitapta yazan şartlar yerine getirilmedikçe böyle bir bilimin var olamayacağını ve şimdiye kadar da var olmadığını kavrayacaktır. (Kant, 2000: 4-5). Metafizik gibi bir bilim alanının temel olarak ölçütünün ne olacağını tespit edilmeye çalışıldığı bu eserin ikinci bölümü olan saf doğa biliminin nasıl olanaklı hale getirileceğinin tartışıldığı kısımda Kant, duyuların ve düşüncenin de sınırlarını çizmeye, yapısını ve işleyişini anlatmaya başlamaktadır. Deney ve duyusallık, anlama ve düşünce arasındaki temel tartışmalarından sonra özet olarak şöyle bir cümle kurar; duyuların işi görmek, anlama yetisinin işi ise düşünmektir (Kant, 2000: 55).

Bu cümlesinin hemen sonrasında düşünme işinin tasarımları birleştirme işi olduğundan ve aynı zamanda yargıda bulunmak, genel olarak tasarımları yargılar ile

ilgi içine sokmaktan başka bir şey olmadığını ifade etmektedir.

Bu ifadelerin Aristoteles'in düşünce ve dil arasında kurmuş olduğu ifadeler ile yakın olduğunu söylemenin yanlış olmayacağını düşünmekteyim. Çünkü Aristoteles'te de yargılar düşüncelerden çıkmaktaydı ve yargıyı mantıken analiz etmek düşünceyi de analiz etmek ile aynı anlama gelmekteydi. Ona göre tasarımları bilinçte birleştirme işi çok çeşitli olanaklı yollara sahip yargıların mantıksal ögelerini de oluşturmaktadır (Kant, 2000: 55-56). Bu birleştirme işinin özdeşlik dolayısıyla analitik ya da çeşitli tasarımların bir araya getirilmesinden ve birbirlerine eklenmesinden dolayı sentetik yargılar ortaya çıktığını dile getirerek epistemolojisini anlatmaya devam etmektedir (Kant, 2000: 56). Sentetik a priori bilginin nasıl mümkün olabileceğini açıklama çabası içerisine giren Kant'ın zihin ile dünya arasındaki epistemik ilişkiye ilişkin Kopernikçi bir değişimi olarak tanımlanmaktadır (Jankowiak, 1995). Metafizik ve epistemolojiye ilişkin yeni bir yaklaşıma başvuran Kant, araştırmamızın nesnesi olarak olası bir deneyim nesnesinin biçimini aldığımızda genel olarak nesnelere ilişkin sentetik a priori bilgiye sahip olabileceğimizi göstermeye çalışarak Hume'un şüpheciliğinin üstesinden gelmektedir ve Saf Aklın Eleştirisi bu temel felsefi stratejinin tüm önemli ayrıntılarını derinlemesine inceleme girişimidir (Jankowiak, 1995).

Spesifik olarak bir filozofun felsefesi çerçevesinde düşünce ve zamanı ele alıp açıklamaya çalıştığım tezimde Whitehead'e ilerlemeden önce son olarak ele alınması gereken ve yaşam felsefesi öğretisi ile zamana ve yaşama ilişkin önemli açıklamaları olduğunu düşündüğüm filozof Henri Bergson'dur. Bergson'un felsefesini geliştirdiği düşünce ortamı pozitivism ve spiritüalizm gibi akımların hüküm sürdüğü, Darwin'in hemen ardından yeni buluşlar ile pekişen bilime yönelişin olduğu, insanı ve hayatı da doğayı bilimin kullandığı kesin kavramlar ile açıklamak isteyen düşüncelerin gezdiği bir ortamdır (Çüçen, 2019: 231). Bu düşünce ortamı içerisinde Bergson kendisine özgün bir yol seçerek metafiziği deneyim alanı içerisine taşımak istemektedir ve felsefesinin çıkış noktası olacak düşünceyi bilim üzerine yoğunlaştığını fark etmektedir (Çüçen, 2019: 232). Bilim felsefesi üzerine çalışma yapmayı düşündüğü dönemlerde William James'e yazdığı bir mektubunda bu fikirden neden vazgeçtiğini şu şekilde ifade etmektedir:

Tüm fikirlerimi altüst eden, mekanik ya da fizikte ele alınan haliyle zaman kavramı oldu. Çok şaşırarak fark ettim ki bilimsel zaman sürmüyordu, gerçeğin tümü birdenbire bir anın

içine sığsa şeyler üzerine olan bilimsel bilgimizde hiçbir şey değişmezdi ve pozitif bilimler esasen sürenin yok edilmesine dayanıyordu (Çüçen, 2019: 233).

Bu ifadelerinden de anladığımız üzere Bergson'un felsefesi içerisinde bilim eleştirisi geliştireceğini söyleyebilmekteyiz. Bu çerçevede zaman ve süre, düşünce ve sezgi ile doğrudan ilişkisi olan Henri Bergson'un felsefesini düşünce ve sezgi kavramı bağlamında zamanın açıklandığı bölüme bırakmak yerinde olacaktır.

1.2. Zaman Kavramı

Zaman üzerinde düşünmeye başlamak güç meseleler arasında yer almaktadır ancak bize çok da uzak olmayan şu ifade ile başlayabiliriz; zaman, geçmiş, şimdi ve gelecek gibi çok düşünmeden kullanılan kavramlar ile öncelik-sonralık asimetrik ilişkisiyle olayların, yani uzay-zaman noktalarının doğrusal bir sıralamasını sağlar (Bardon, 2015: 3; Dowden, 1995). Fakat zamanda bu ifadeden çok daha fazlası olduğunu düşünmemek için gerekçe de bulunmamaktadır. Zaman temel olarak nedensellik, süreklilik ve değişimin temellendirilmesi için gerekli görülmektedir (Dowden, 1995). Çoğumuzun zaman üzerinde anlaşacağı noktalar da olayların bir tür sıralar dizisi şeklinde yaşanması ve geçip gitmeler olacaktır. Bu ifadeler bize zamanın ölçme ile ilişki içerisinde olduğunu, ölçmenin de hareket ve devinim yani fizik ile ilişki içinde olduğunu da göstermektedir.

Felsefe tarihinde bilinen ilk kullanımı ve fizikbiliminin temellerini oluşturan iki eser Aristoteles'in kaleminden çıksa da öncesinde Platon'un idealar ile yarattığı varsayım metafizik alanında akıl ile varlığının kavranabileceği bir dünyaya işaret etmiştir. Platon zaman ile ilgili görüşlerini Timaios adlı diyalogunda dile getirmektedir.

Platon'un bu diyalogunda, özellikle yaratılış ve ruh kavramlarından bahsedilmekle birlikte, evrenin var oluşundan yani kozmolojiden de söz edildiği görülmektedir. Platon'a göre varlık, zaman ve evrenin oluşmasıyla başlamaktadır. Diyalogda, Platon ilk olarak zamanın nasıl meydana geldiğine dair bir açıklama sunar; Evreni yaratan güç, evrenin öncesiz tanrılar modeline göre yaratıldığını görünce çok mutlu oldu ve onu bu modele daha çok benzetmeye çalıştı. Bu model ölümsüz bir varlıktı ve bu nedenle evrenin de ölümsüz olmasını istedi. Ancak bu model, evrenle tam anlamıyla uyumlu değildi (Platon, 36-38a). Sonuç olarak, farklı bir tür ölümsüzlük yaratmaya karar verdi ve gökyüzünü oluştururken hareketsiz,

ölümsüz ve sayısal orantılara göre var olan, ölümsüzlüğün zaman adını verdiğimiz formunu ortaya koydu. Gökyüzü olmadan önce aylar, yıllar, günler ve geceler yoktu. Ancak gökyüzünü oluştururken bu zaman dilimlerini de meydana getirmeye karar verdi. Bu unsurlar zamanın parçalarıdır. Geçmiş ve gelecek kavramları ise ölümsüz tözden bahsederken kullandığımız ve kullanma nedenimizin de bilgisizliğimiz olduğu kavramlardır (Platon, 40a).

Platon'un zaman için söylediklerine baktığımızda zaman denilen kavramın ölümsüzlüğün diğer bir deyişle sonsuzluğun başka bir formu olduğunu görüyoruz. Eğer zaman denilen olgu sonsuzluğun bir resmi ise o evrenin ve var olanların üstünde etkisi olan bir olgudur. Evrende olan her şey zamanda meydana gelir ve evren hem varoluş hem de yok oluş bağlamında zamansaldır (Topakkaya, 2012: 220). Zaman sonsuzluğun bir yansıması ya da kopyası olduğu için kendisini yıldızların hareketi ve gökyüzünde izlettirmektedir.

Platon'a göre, tanrı gezegenleri yarattı ve ardından algıda yavaşlık veya hızlılığı tam olarak ölçebilmek için dünyadan sonraki ikinci yörüngede ışık kaynağı olarak güneşi odak noktası olarak belirlemiştir. Amacı, tüm göğü aydınlatmak ve tüm canlıların değişmeyen töze benzer bir tözün hareketlerinden öğrendikleri sayılara uygun hareket etmelerini sağlamaktır. Ancak, canlılar bu döngülere bakıp dönüş hızlarına sayısal bir değer vermiyorlar ve sonsuz değişikliklerle dolu bu başıboş dönüşlerin zamanı oluşturduğunu fark etmiyorlardı. Platon'a göre evren, aslında zaman ortaya çıkmadan önce örneğine benzetilerek doğmuştu ama henüz tüm canlıları kapsamadığı için örneğine tam olarak benzemiyordu (Platon, 39b-40a). Yıldızlara ait döngüsel zaman, Aion'un ilk yansıması olarak karşımıza çıkar. Bu anlamda zaman, var oluşun bir ölçütüdür ve zaman kavramı, sonsuzluğun bir kopyası olarak evrenin anlamsallığını ifade eder (Topakkaya, 2012: 221).

Zamanın düzenli akışından kaynaklanan evrendeki düzen ile gökyüzündeki yıldızların dairesel hareketi arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Evrendeki yıldızların hareketi, varlık ve yok oluş süreçleri ile ilişkilendirilmektedir. Böylelikle zaman, sonsuzluğun bir kopyası şeklinde kendisini en iyi biçimde gökyüzünde ve harekette göstermektedir. Sonuç olarak Platon zamanı daha çok metafizik bir bağlamda ele alıp, zamanın doğasının da bu dünyanın üstünde bir varoluşun kudreti olarak değerlendirmektedir. O Sonsuzluğun bir kopyasıdır. Fakat Aristoteles zaman

konusunu göklerden alarak içinde yaşadığımız dünyaya indirmiştir. O bu konuyu özellikle *Fizik* adlı eserinde ele alıp tartışmaktadır. Bunun en temel sebebi zamanın tek başına ve yalın bir halde bulunamayacağı düşüncesidir. Aristoteles, zaman kavramını incelerken ona ilişkin önce bir belirlenimde bulunmak ister ve zamanın var olanlar arasından mı yoksa var olmayanlar arasından mı olduğu konusunu gündeme getirir.

Zamanın doğasında, onun gerçek dışı ya da hemen hemen gerçek dışı bir varlık olduğunu düşündüren özelliklere işaret ettikten sonra Aristoteles onun doğasını incelemeye geçer (Ross, 2011: 148). Hemen hemen gerçek dışı bir varlığı ifadesi Aristoteles'in ele avuca gelmeyen bir şey olduğu kanaatindeyim ifadeleri ile paralellik göstermektedir (Aristoteles, 217b).

Zaman ona göre parçalanabilir bir şeydir ve olmuş zaman ile olacak zaman şeklinde iki kavram üzerinden incelemek gerekmektedir; öte yandan, parçalanabilen bir nesne var olduğunda, onun ya tüm parçaları ya da bazı parçaları bulunur. Ancak, zaman parçalanabilir olmasına rağmen, parçalarından biri geçmişte kalmış, biri gelecekte olacak ve hiçbiri şu anda mevcut değildir. Şimdiki an ise zamanın bir parçası değildir, çünkü bir parçanın ölçüsü olmalıdır ve bütün, parçalardan oluşmalıdır. Oysa, zaman şimdiki anlardan bir araya gelmiş gibi görünmemektedir (Aristoteles, 218a).

Aristoteles zamanın parçalarından birisinin artık olmadığını dile getirerek geçmişe referans vermektedir. Diğer parçasının da daha olmadığını yahut gerçekleşmediğini ifade ederek geleceğe referans vermektedir. Dolayısıyla Aristoteles zamanın parçaları olarak gördüğü geçmiş ve gelecek ile ilgili bir yokluk halinden söz etmektedir.

Olmuş zaman —————▶ Artık yok

Olacak zaman —————▶ Henüz yok

Aristoteles'e göre zaman bu iki yokluk halindeki durumdan bileşiktir. Zaman ile ilgili olarak sözünü ettiği diğer bir kavram ise şimdiki an kavramıdır. Ona göre şimdiki an bu bileşikleri birbirinden ayırır gibi gözükmemektedir fakat zamanın bir parçası değildir, ancak şimdiki an hep aynı mı kalıyor yoksa değişiyor mu bu soruların yanıtlanması gerektiğine dikkati çekmektedir.

An bir sınırı ifade etmektedir ve şimdiki an geçmiş olan zamanı gelecek olan zamandan ayırmaktadır. Yani an denilen durum geçmiş ve gelecek arasındaki bağlantıyı sağlayan bir sınırdır, bir zamanı sonlandırırken bir zamanı başlatmaktadır. Dediğimiz gibi şimdiki an zamanın sürekliliği, bağlantısı, çünkü geçmiş ve gelecek zamanı bağlıyor ve zamanın sınırı, bir zamanın başı ötekinin sonu, ayıran bir şey olduğundan ötürü an hep değişik bir şey, yine bağlayan bir şey olduğundan ötürü hep aynı, bu tıpkı geometrik çizgilerde olduğu gibi (nitekim düşünce açısından ‘nokta’ hep aynı değil, çizgiyi bölen kimseler için o hep değişik bir şey, ama tek olduğundan ötürü de her durumda aynı) (Aristoteles, 219a).

Eğer an zaman ile ilgili bir kavramsa ki öyle görünüyor, zaman da devinim ile ilgiliyse o halde an devinim ve devinen nesne ile bağlantılıdır. An yine en çok bilinebilir olandır. Nitekim varlık da ‘an’ da var olmaya devam eder, devinim devinen nesne aracılığı ile, yer değiştirme yer değiştiren aracılığı ile bilinebilir. Özet olarak An ile devinim arasında bağlantı olmasının nedeni anın devinen nesne ile bağlantısının olmasıdır (Ross, 2011: 149). Bu sebepten ötürü an değişiklik kazanır. Aristoteles’e göre zaman hep devinim ile düşünülmüştür. Bu sebepten ötürü kendisinin de zaman konusu ele alıp değerlendirirken devinim ile ele alacağını söyler. Platon’da da zaman kavramı devinim ile ele alınmıştı ve göksel hareketin bir kopyası olduğu için kendisini o harekette izlettiriyordu. Fakat Aristoteles devinim ile zamanı özdeş tutan tezi açıkça reddetmektedir. Devinim, hepimizin bildiği gibi hareket yahut hareket halidir. Aristoteles’in ilk olarak yaptığı şey akla ve rasyonaliteye uygun bir biçimde zamanın devinim ile aynı şey olduğu düşüncesidir, fakat bunun pek de mümkün olamayacağını şu noktadan anlıyoruz; zaman tek bir şey olmasına karşın devinim birçok şekildedir (Ross, 2011: 150).

Aristoteles’e göre zaman ve devinim arasında ciddi bir bağ vardır ve nesnenin devinimi Aristoteles’e göre ya nesnenin içinde başka bir ifade ile ereğinde ya da değişen nesnenin bulunduğu yerdedir (Aristoteles, 218b).

Zaman konusunu incelerken devinimdeki ereğin bahsinin açılması aslında çok da şaşırtıcı değildir. Fakat ereksel evren modelini izah etmekte fayda olduğunu düşündüğüm açıklayıcı bir dipnot yazmak istedim. Aristoteles, evreni ay-üstü ve ay-altı alem şeklinde ayırmaktaydı. O dünyanın sabit merkez olduğunu bütün gezegenlerin, yıldızların, güneşin ve ayın dünyanın çevresindedöndüğünü savunurdu. Ona göre ay-üstü aleme ait cisimlerin hammaddesi dünyanın hammaddesi ile aynı değildi. Ay-üstü alemdeki cisimler ezeli yakıt ile yakılmışlardı. Onlar kusursuz ve mükemmel bir yapıya sahipti. Hem ezeli hem de ebediydi. Oysa dünya kusurlu ve

eksikti, mükemmel değildi. Aristoteles'e göre biz ateşi yaktığımızdayukarıya doğru bir hareket gerçekleştirmesi onun ay-üstü aleme ait bir unsur olduğunun göstergesiydi (Ronan, 2005: 107). Yani ateşin doğal yeri ay-üstü alemde. Dünya topraktan meydana geldiğine göre benim yukarıdan bir cismi bırakmam cismin ereğinde olan doğal yerine dönme isteği onun topraktan bir mahiyet barındırdığını göstermekteydi. Aristoteles'te üç ayrı çeşit hareket olduğu düşünülmüştü; doğal hareket, kısacası cismin içinde bulunulan erek toprağa dönme ereğidir. İkincisi zorla hareket, dış kuvvetlerden kaynaklanan hareketti. Üçüncüsü ise isteğe bağlı hareket, yaşayan varlıkların isteği ile var olan hareketti (Ronan, 2005: 109).

Bu çerçevede Aristoteles'e göre serbest düşme olayı cisimde bulunan bir ereği yani cismin doğal yerine dönme isteğini ifade etmektedir. Yukarıdan bırakılan cisim doğal yeri olan varış noktasına yaklaştıkça hızlanır. Nedeni ise cismin doğal yeri olan toprağa ait olduğu yere varmak istemektedir. Aristoteles'in hareketi açıklama modeli ereksel bir açıklama modelidir. Bu model içinde değişmeyi de barındırmaktadır çünkü değişim ve hareket özdeştir. O zamanı devinim ve durağanlılığın ölçütü olarak ifade etmektedir (Aristoteles, 221b).

Ona göre zaman asla bitmeyecektir çünkü devinim ve durağanlık asla bitmeyecektir ve anlar geçmişi ve geleceği sürekli bitirip sürekli devam ettirmektedir. Ona göre zaman "öncelik ve sonralık ilişkisine göre hareketin ölçüm sayısı" olarak tanımlanmaktadır (Topakkaya, 2012: 227).

Felsefenin teoloji hakimiyeti altında varlığını sürdürmeye devam ettiği dönem olan Orta Çağ'da ise zaman kavramı tanrının ve dinin buyruklarına uygun olacak şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Felsefeciler uzun yıllar boyu kutsal kitap çerçevesinde, kutsal metinlerin hakikati ve en iyi olanı ortaya çıkarması gerektiği düşüncesi ile gerçek olanı din ve tanrı kabul ederek felsefe yaptılar (Erkızan&Çüçen, 2019: 222).

Orta Çağ, evrenin bir tanrı tarafından yaratıldığını, başlangıçlı ve sonlu olduğunu kabul etmektedir (Erkızan&Çüçen, 2019: 210). Elbette dini ve inancı kendilerine hakikat olarak benimsemiş ve bu hakikati açıklamak için felsefeyi araç olarak kullanmış bir düşünce sistemi içerisinde evrenin tanrının kelamı ile oluştuğunu söylemek en doğrusu olmaktadır. Aristoteles'te olduğu gibi tanrı sadece ilk hareketi veren olmamış, evrendeki her şeye aktif olarak etkisi olan, her şeyi bilen,

yargılayacak olan, etkin olan şekilde kabul edilmiştir (Erkızan&Çüçen, 2019: 136). Fizik konusunda tamamen Aristoteles'ten miras kalan görüşler benimsense de Orta Çağ düşünce sistemine uygun düşecek şekilde yorumlanmıştır. Bu çerçevede zamanın başında ve sonunda tanrı olduğu fikri ile bir amaca doğru ilerleyen sistem olduğu görüşü kabul edilmiştir. Bu sistem içerisinde zaman konusu ile ilgili doğrudan ilgilenen ve *İtiraflarım* eserinde bahseden ilk büyük düşünür Aziz Augustinus'tur (Erkızan&Çüçen, 2019: 234).

Augustinus, zaman konusu ile ilgili olarak kendi kendine ve Tanrı'dan onu doğru bir şekilde yönlendirmesi dileğiyle tartışır. Ona göre eğer bir zaman varsa bu Tanrı onu yarattığı için vardır ve bir süreç varsa Tanrı var olduğu için vardır (Babür, 2007: 23). O halde diyebiliriz ki zaman ne sonsuzluğun bir kopyası ne de devinim ile ortaya çıkan bir şeydir. Tamamen Tanrı'nın yarattığı ve var ettiği bir olgudur. Augustinus tanrı için zamanın kendisini sen yarattın, zamanı yaratmadan önce zaman akıp gitmezdi ifadelerini kullanmaktadır (Augustinus, 2019: 482). Geçip giden zaman sadece yaratılan üzerinde etkilidir. Oysa Tanrı'nın bugünü daima sonsuzluktur ve zamanı da Tanrı yarattığına göre, zamanın olmadığı bir zamanda zamandan söz edilemezdir. O her şeyin başı ve sonudur. Zamanın da başlangıcında o vardı, sonunda da o olacaktır. Aslında bu noktada Augustinus'un insanı bir yazgı üzere tarihsel bir varlık olarak nitelendirdiğini de görüyoruz. Peki o halde zaman nedir?

Ona göre eğer bir şeyler var olmuşsa bu geçmiş zamanın olabileceğine dair bir referanstır. Ve yine bir şeyler olma ihtimali varsa bu da gelecek zamanın olabileceğine dair bir referanstır. Augustinus bu noktada Aristoteles'in Fizik kitabındaki sorgulamaya benzer bir tartışma konusu oluşturur; ona göre geçmiş artık olmadığına göre ve gelecek de henüz olmadığına göre bunlar ne biçimde varlardır? (Augustinus, 2019: 490). Ayrıca şimdiki zaman hep var olsaydı ve geçmişte kaybolmasaydı bu zaman olmazdı. Artık bu durum sonsuzluk olurdu. Fakat sonsuzluk ve zaman birbirinden farklıdır, dolayısıyla zaman sonsuzluk gibi bir nitelikte olamaz yahut öylebir niteliğe sahip olamaz (Augustinus, 2019: 491). Bu bağlamda Platon'un zaman anlayışının kabul edilmediğini ve eleştirildiğini de görmekteyiz.

Augustinus'a göre sonsuzluk Tanrı'da vardır. O halde biz zamanın sonsuzluk değil bir ardılık özelliği olduğundan söz edebiliriz. Bu durum da aslında

bir süreci ifade etmektedir. Bu ardıllık sürecini Augustinus şu şekilde ifade eder; şimdiki zamanın varolmayı bırakarak var olması (geçmiş zaman olarak) zamanı ifade eder. Daha sonra ise zaman için kısa ve uzun ifadelerini kullandığımızı belirtir. Fakat var olmayan bir şey hakkında nasıl böyle ifadeler kullanabiliyoruz tartışmasına giren Augustinus, zamanı ancak şimdiki zaman olarak nitelendirebileceğimiz bir kısma kadar parçalamamız gerektiğini ifade eder. Bu bağlamda uzun ve kısa şeklindeki ifadelerin de şimdiki zaman ile düşünülmesi gerektiğini dile getirir (Augustinus, 2019: 490-494).

Ancak şimdiki zaman uzun bir zaman olamaz çünkü şimdiki zaman geniş bir birimi ifade etmemektedir. Buna rağmen bizler zamanın geçtiğini anlıyoruz. Zamandaki ardıllığı fark ediyoruz. Zamanı ölçebildiğimiz ve algılayabildiğimiz an zamanın geçerken ki anıdır. Aksi halde zaman bitmiş ve gitmiş olacaktır (Augustinus, 2019: 494). O halde geçmiş, şimdi ve gelecek var. Fakat bu üç zaman türünden ikisi yani geçmiş ve gelecek neredeler?

Augustinus bu soruya geçmiş ve geleceğin aslında şimdiki zaman olarak var olduğunu söyleyerek yanıt verir ve şu şekilde açıklar;

Böylece artık var olmayan çocukluğum artık var olmayan geçmiş bir zaman içerisinde bulunuyor. Ben o günleri hatırladığımda ve anlatmaya başladığımda, o günlerin hayallerine şimdiki zamanda bakıyorum, çünkü bu hayaller benim zihnimde hala capcanlıdır. Biz çoğunlukla gelecekte yapacaklarımızı önceden düşünmeye başlıyoruz ve bu şekilde önceden düşünme süreci şimdiki zamanda geliyor, oysa önceden yapmayı düşündüğümüz eylemler gelecekte gerçekleşeceğinden, şimdiki zamanda gerçekleşmiyorlar. Kolları sıvayıp önceden düşündüğümüz eylemi gerçekleştirmeye başladığımızda, işte o eylem ancak o sırada gerçekleşiyor, çünkü artık gelecek zaman değil, şimdiki zaman devreye girmiş oluyor (Augustinus, 2019: 490).

Bu ifadelerden çıkardığımız sonuç; ben şimdiki zamanda geçmişimi düşünüp geleceğimi belleğimde tasarlıyorum. Geçmiş anılarımı düşündüğüm zaman şimdiki zamanda onları bir nevi özetlenmiş bir biçimde belleğimde fark ediyorum. Bu da geçmiş zamanın şimdiki zamanda imgesel yeniden varoluşunu ifade ediyor. Gelecek zaman ise tasarı yahut planlama gibi şeyler düşünebiliyorum. Benim belleğimdeki tasarı aslında geleceği getirecek olan düşüncelerdir. O halde geçmiş ve gelecek şimdiki zamanın farklı görünümleridir. Geçmiş zaman, benim daha önce yaşadığım ve tecrübe ettiğim belleğimde anı olarak şimdiki zamanın her anında

yeniden imgesel bir varoluş biçiminde canlanmaya hazır halde bulunmaktadır. Gelecek zaman ise benim tecrübelerimden hareketle bir ön deyi de bulunduğum tasarı alanıdır. Bu tasarıların ötesinde ise Augustinus'a göre yine tecrübeler yer almaktadır.

Augustinus güneşin doğacağına dair öndeyişini belleğinde bulunan güneş imgesi ile ilişkilendirmektedir. Daha önce güneş diye bir şeyin varlığını tecrübe eden ve bellekte potansiyel olarak varlığını sürdüren olgu sayesinde böyle bir sonuca ulaşabiliyoruz. En nihayetinde Augustinus aslında ne geleceğin ne de geçmişin olduğunu dile getirir. Ona göre üç zaman yine vardır fakat sadece söyleniş biçimlerinde farklılıklar ortaya koymak gerekmektedir ve tartışmanın sonunu şu şekilde bağlar; gayet açık ve seçik olarak anladığım bir şey varsa o da gelecek ve geçmiş zamanın olmadığıdır (Augustinus, 2019: 492). Bu nedenle, zamanı geçmiş, şimdi ve gelecek olarak üçe ayırmak aslında tam doğru değil. Belki şöyle demek daha doğru olur: Zaman, geçmişte yaşananların şimdiki zamanı, şu anda yaşananların şimdisi ve gelecekte yaşanacakların şimdiki zamanı olarak üçe ayrılır. Evet, bu üç zaman benim ruhumda mevcut; onları başka bir yerde göremiyorum. Geçmişte yaşananlarla ilgili olarak belleğimde bir şimdi var; şimdi yaşananlarla ilgili olarak doğrudan algı var; gelecekte yaşanacakların şimdisi ise beklentidir. Bu şekilde tanımlamamda bir sakınca yoksa, o zaman üç zaman olduğunu görüyorum ve zamanın üçe ayrıldığını kabul ediyorum o halde zaman insan zihnine ait bir kavramdır ve Tanrı zamanı ölçme algılama kabiliyetini akla vermiştir (Augustinus, 2019: 493).

Biz insanlar bu yeti sayesinde zamanı bir uzam içerisinde ölçebilmekte ve algılayabilmekteyiz. Ve zaman kavramı en temelde Augustinus'a göreani, görü ve beklenti üzerinde kuruludur ve bir süreklilik halidir. Zaman gelecekteki beklentilerin geçmişe doğru gelişmesi ve bunun devam etmesidir. Örneğin saatler bu geçen zamanın belleğe yerleşmesini sağlayan aletlerdir. Açıktır ki der Aziz Augustinus, bizler bu zamanın üzerinde bir yayılmayız. Bütün yaşamıma bir anda sahip olamam (Augustinus, 2019).

Tanrının yarattığı yaratılmış dünyaların en iyisi olarak gördüğü bu dünyadaki fiziğe ilişkin kendisine has düşünceleri olan Leibniz'in, Newton'ın mutlak uzay zamana ilişkin fikirlerini eleştirdiği ancak yine mutlak uzay fikrine yakın tespitlerde bulunduğu görülmektedir (Leibniz, 2018: 53; Bardon, 2018: 87). Leibniz'in zaman

kavramına yönelik bazı itirazları bulunmaktadır; ona göre, zaman kendi başına var olamaz çünkü eğer gerçek olsaydı, her durumda yalnızca bir an olarak var olurdu. Ancak, hiçbir şey yalnızca anlardan oluşamaz (Bardon, 2018: 65). Newtoncu anlayışın aksine zamanın içinde olmayan bir tanrı fikrinin daha kabul edilebilir olduğunu aksi halde tanrının var oluşunun zamana bağımlı olacağını iddia etmiştir (Bardon, 58-59, 2018). Leibniz sırayla olaylar ve nesnelere arasında geçerli bir ilişkiler kümesi olan uzay ve zaman kavrayışını daha alternatif bir yol olarak izlemektedir (Bardon, 2018: 65). Onun zamanın kendi içindeki gerçekliğini yadsıması realist bir tarafa benimsemediğini, Aristoteles gibi evrenin bilimsel ve matematiksel açıklamaları için uygun gördüğü için idealist tarafı da benimsemediğini söyleyebiliriz. Daha çok gerçeklik ve dini bir dogma arasındaki çatışmaya dayanan ilişkişelci bir tavır takındığı gözlemlenmiştir (Bardon, 2018: 68). Ona göre tanrı her şeyi düzenlemektedir ve düzenlerken monadı gözetmektedir ve sonuç itibarıyla her cisim evrende olup biten ne varsa hissetmektedir (Leibniz, 2018: 31). Dünya içerisinde zamanın var olanlar üzerindeki etkisini doğum ve ölüm kavramları üzerinden şu şekilde ifade eder; doğum denilen şey gelişme ve büyümedir, ölüm denilen şey de kuşatılma ve küçülmedir (Leibniz, 2018: 34). Mimar olan tanrı yasaların da koyucusu ve koruyucusu görevindedir ve zamanın açıklanması fikri de Orta Çağ düşünce sisteminden çok da uzaklaşmamış bir biçimde ifade edilmektedir.

Kant'ın zamana dair belirlenimlerini temel eserlerinden birisi olan *Saf Aklın Eleştirisi* üzerinden ifade etmek yerinde olacaktır. Kant'ın bu eserinde zaman ve mekânâ dair en önemli iddiası onların a priori formlar olduğu düşüncesidir. Bu bir nevi prekritik dönemdeki Leibniz ve Newtoncu anlayışların ortaya çıkardığı problemlere yönelik çözümleri de kapsamaktadır. En temelde Kant bu kavramların bilen özneye ait a priori formlar olduğunu iddia etmektedir.

Empiristler, bilginin kaynağı noktasında algıyı çok önemli bir yere konumlandırmışlardır. Bu konum algıyı dış dünyadan gelen niteliklerin alıcı yığın deposu haline getirmiştir. Bu empiristlerin algının maddesini göz önünde bulunduklarını bize göstermektedir (Gilson, 1963: 254).

Fakat Kant bu konumu çok da kabul etmez. Ona göre algı sadece dış dünyadan gelen niteliklerin yığını değildir. Aksine onun sahip olduğu formlar vardır ve bunlar zaman ve mekandır (Kant, 2000: 54). Öyle ki dışarıdan alınan ama mekanla

bir bağlantısı olmayan bir veri yoktur. Yine aynı şekilde içten gelen verilerin algılanmasında – örneğin, bir dış ağrısının duyumsanması – zaman akışı içinde yeralmaması mümkün değildir. Bu bağlam da anlaşılmaktadır ki dışa bağlı algıların işleyişi mekân formu içe bağlı algıların işleyişi zaman formunu ifade etmektedir. Fakat zaman formunun bir özelliği de vardır ki dış algının alanına da uzanabilmektedir. Ortaya çıkan olaylar, gelişen durumlar oluş içinde, olup bitme şeklinde zaman içinde geçer. Öyleyse zaman ve mekân her türden algının temel formu ve bir ön koşuldur. (Heimsoeth, 1986: 80-81).

Ona göre zaman empirik bir kavram değildir ve tüm sezgilerimizin temelinde yatan gerekli bir temsildir. Ona göre zamanın temsiledilişinin a priori olmasının bize sağladığı şey birlikte var oluş ve sürekliliğin algılanabilmesidir. Nitekim böyle bir durum olmasaydı şeylerin aynı anda ya da farklı zamanlarda yani eş zamanlı olmak ya da art arda var olduğunu kendimizde temsiledemezdik. Bu bağlamda zaman sezgisel bir kavramdır (Kant, 1964: 112).

Ayrıca zaman bir bütündür Heimsoeth kitabında bunu açıklamak için şu ifadeler yer verir: zaman ve mekânın her biri, birer bütündür. Örneğin içinde dolaştığımız mekân, içinde yer aldığımız mekân, genel kavramlarda olduğu gibi, tek tek mekân parçalarının bir araya getirilmesi ile genel kavram haline getirilmiş değildir. Her mekân parçası, aynı ve bir tek mekânın parçasıdır. Zamanda da durum aynıdır. Bütün zaman parçaları, bütün anlar, sonsuz bir akış içinde bulunan bir ve aynı zaman bütünü içinde yerlerini alırlar (Heimsoeth, 1986: 81-82). Öyleyse formlar birer bütün olarak işlemektedir. Bu iki form salt olarak zihne ait ve içsel işleyin unsurlarıdır. Empiristler bu noktada yanılmışlardır. Çünkü zaman ve mekânı algının bir unsuru bir maddesi gibi görmüşlerdir. Oysa onlar Kant'a göre a prioridir. Bu fikirleriyle o duyu verilerine dayanmayan zaman ve mekân algısını bir bakıma göstermiştir.

Kant'a göre zaman aslında ideal olarak var olan iki formdur. Ancak bu formlar tamamıyla hayale dayanmamaktadır, onlar tüm insan bilgisinin genel ve zorunlu kavrayış formlarıdır. Kant bunu zamanın ve mekânın transandantal idealitesidir, ona göre zaman insan bilincine ait tasarımıdır (Hançerlioğlu, 1977: 356). Bu formlar aşkın bir yapıda oldukları için bütün algı bilgimizde gerçeklikte oldukları için empirik uzantıları yahut gerçeklikleri de vardır. Algı yoluyla elde ettiğimiz her türden bilgi için zaman ve mekân formları ölçüdür, duyularımız ile kavradığımız

gerçekliklerin koşullarıdır (Heimsoeth, 1986: 83) Tüm bu söylenenlerden de anlıyoruz ki Kant zamanı daha çok insanın algısına ait ve algı yoluyla elde ettiği bilgisi için ön koşul olarak tanımlamaktadır. Bir noktada Kant mekân ve zamanın empiristler tarafından söylenildiği gibi olmadığını dile getirerek, onlara yeni bir anlam kazandırmış ve aşkın idealizmi kurmuştur.

Daha önce de belirttiğimiz gibi ona göre zamanın temsil edilişi yahut temsili a priori bir formda olmasaydı ne birlikte var olma durumu ne de ardıllık (süreklilik) bizim tarafımızdan algılanamazdı. Ona göre bu ön koşul olmadan şeylerin aynı anda ya da farklı zamanlarda olduğunu kendimizde temsil de edemezdik. Dolayısıyla zamanalgımızın temelinde yatmaktadır. Elbette zamanı görünüşler dünyasından da ayrı düşünemeyiz. Onları zamanın dışında ya da zamandan bağımsız temsil de edemeyiz. Ancak fenomenlerden yoksun zamanı temsil edebiliriz ki bu da zamanın a priori olmasıyla ilgilidir çünkü zaman empirik bir konsept değildir (Kant, 1964: 47). Saf Aklın Eleştirisinin daha başlarında zaman ve mekânın yeniden anlamlandırmasının üzerine konuşan Kant bilginin nasıl geldiğini tartışmak için de iyi ve sağlam bir temel hazırlamaktaydı. Çünkü duyarlılık, kapasitesinin aracılığıyla nesnelere yani duyu izlenimleri alınır ve bu yetide bulunan ama deneyden gelmeyen iki a priori form olan zaman ve mekân tarafından yapılandırılır. Dışarıdan maddeyi alarak ona yapı kazandırır. Duyu izlenimlerinin zaman ve mekân bakımından yapılandırılmasının bize vermiş olduğu görüldür. Sonuç olarak biz bu iki form yoluyla yapılandırılmış olanı görürüz.

Son olarak zaman kavramı kısmında fikrileri zaman ve süre ile doğrudan ilişki içerisinde olan, William James ile Alfred North Whitehead'i doğrudan etkilemiş, matematiksel zaman ile süre arasındaki ayrımı temellendirmeye çalışan Henri Bergson'un fikirlerine yeniden dönebiliriz.

Henri Bergson'un felsefesinin ana teması zamansallığın mekânsallık kavramlarından bağımsız olarak düşünülmesi gerektiğidir. Bergson, insan bilinci tarafından deneyimlendiği şekliyle süreyi, ona göre zamanı "mekânsallaştırma" eğiliminde olan bilimsel zaman tanımlarıyla karşılaştırır (Botz-Bornstein, The IEP, 1995). Bu noktada sezgi kavramı bir duygu olmaktan çıkartılır ve dolaysız olan bilginin kaynağı haline getirilir (Çüçen, 2019: 236). Ona göre tüm gerçekliği kavramlar ile açıklamaya çalışan düşünce ister istemez açmazlara girecektir ve

deneyimin sürekliliğini, içsel yaşantıyı kaçıracaktır (Çüçen, 2019: 239). Sezgi ise deneyimin sürekliliğini ve içsel yaşantıyı göz önüne alacak, bir şeyi başka bir şey ya da şeylerden çıkarsamak yerine onu olduğu gibi kavrama şansı verecektir (Çüçen, 2019: 234). Sezgi, bize deneyimin sunduğu bilginin ötesinde, deneyimin ardındaki saf eğilimleri yakalamaktadır. Çünkü nesnesi içsel yaşantıdır, hareket halinde olandır ve yaşantıyı olmuş bitmiş yönü ile değil hareket halinde almaktadır (Çüçen, 2019: 234). Sonuç olarak Bergson'a göre deneyim yoluyla bilme dolaylı bir bilme olmaktadır. Dolaylı bilmek nesnenin etrafında dönmekte ve içine nüfuz edememektedir. Bu türden bir bilme her zaman dışsal bir bilmedir. Nesne ile doğrudan bir ilişki söz konusu değildir. Doğrudan bilmek ise tarafsızlaşan ve bilinçli nesnesi üzerine düşünüp onu sonsuz biçimde genişleten sezgi ile mümkündür. Bergson tüm eserlerinde sezgi ile nesnelere dolaylı ilişkiyi bulmaya, bilinci ve hayatı bu görüş açısı ile anlamlandırmaya çalışan yöntemi göstermeyi hedeflemektedir (Çüçen, 2019: 234). Bilincin dolaysız verileri ile dış dünyaya ait dolaylı bilme olarak nitelendirdiği bilimsel bilgi arasındaki ilişkiye *Madde ve Bellek* isimli kitabında yanıt aramaktadır.

Madde Bergson için imgeler bütünüdür ve o imgeleri idealist temsillerin biraz fazlası, realist şey olarak adlandırdıklarımızın biraz azı olarak ifade etmektedir. Belleğe ve beyine dair yapmış olduğu tartışma içerisinde algı kavramına dikkati çekmektedir (Bergson, 2007:12). O evrenin bir imgeler bütünü olduğunu ve iki farklı sistem ile açıklanacağını dile getirir; (1) bilimin sisteminde tüm imgelerin mutlak bir değeri vardır ve imgeler tek tek ele alınarak sadece kendileriyle ilişkilendirilir, (2) tüm imgeler merkezi bir imgeye göre düzenlenir; tekil olanlar merkezi olanın varyasyonlarını takip ederler (Çüçen, 2019: 238). İmgelerin bütünlüğü içerisinde geçmişi şimdinin içine katan ve algıdan ayrılması mümkün olmayan bellek sürenin birçok farklı anını biricik bir sezginin içine sıkıştırır ve bu ikili hamlesiyle maddeyi kendi içimizde algılarız (Çüçen, 2019:238).

İnsanlar geçmişi şimdinin içerisinde imgelerin tanınması ile yakalamaktadır ve bu tanıma ona göre otomatiktir (Çüçen, 2019: 239). Anı imgelerin hayatta kalışı geçmişi oluşturur, geçmiş hiçbir şekilde şimdiye indirgenemez. Aksi halde şu andan ayırt edemez ve geçmişten gelen anıları tanıyamazdık. Bu fikirlerinden geçmiş zamanın yaşamımız ile doğrudan ilişki içerisinde olduğunu ve geçmiş zaman geçip gitmez aslında biz bu geçen zamanızdır çıkarımının yapılabileceğini söyleyebiliriz.

Bu çerçevede yaşam Bergson için bir atılımdır, çoklukların içerisinde bir ilerleyişi ifade etmektedir (Çüçen, 2019: 240-241). Ontolojik anlamıyla bellek sürenin farklı katmanlarının bir arada oluşunu ya da varlığın kendi halini ifade ediyorsa, yaşamsal atılım da bu katmanların ayrışarak olgunlaşmasını, deneyimin sunduğu çokluğu yaratacak biçimde açılmasını, varlığın kendi içinde halini kısacası sürenin madde ve yaşama bölündüğünü ifade eder (Çüçen, 2019: 240-241).

Sevdiğimizde, korktuğumuzda, mutlu olduğumuzda güneşin her iki doğuşu arasında geçen zamanı önce yirmi dörde, sonra da altmışa ve yine altmışa bölerek hesapladığımız saniyelerin ardışık olarak yeniden toplanmasıyla ölçtüğümüz zaman içinde değil, tümüyle öznel ve bize ait bir sürenin içerisindeyizdir ve saf süre benimizin kendisini yaşamaya bıraktığımızda, mevcut hal ile geçmiş haller arasında bir ayırım yapmaktan kendini alıkoyduğunda bilinç hallerimizin ardışıklığının aldığı biçimdir (Çüçen, 2019: 242). Bergson'un zaman ve süre için yapmış olduğu açıklamalarından süre düşüncesinin statik ve dinamik olanın karşılığı olarak vurgulanmaktadır (Çüçen, 2019: 236).

İKİNCİ BÖLÜM

WHITEHEAD FELSEFESİNİN YAPISI

Whitehead'in felsefesi süreç geleneğinin içerisinde değerlendirilmektedir, süreç fikri yapısı itibariyle aynı nehirde iki kez yıkanılmaz aforizmasıyla ünlü Heraklitus'a kadar uzanan bir geçmişe sahip olsa da en verimli zemini ve aktif gelişimini 20. yüzyılın Kuzey Amerika'sında William James, Alfred North Whitehead, Charles Hartshorne gibi düşünürlerle devam ettirmektedir (Hustwit, 1995). Süreç felsefesi terimi fikri teorik matrisinin merkezinde yer alan süreklilik ilkesini korurken, sorunlu metafizik kavramları, gömülü problem çözme ve temel iletişime başvuran anlambilimin natüralist bir yeniden inşasıyla değiştirmeye çalışan geleneksel natüralizmin ve hatta Dewey'in pragmatik natüralizminin natüralist bir reddi/yeniden yapılandırılması olarak düşünebileceğimiz Whitehead'in mirası neo-naturalizm ile ciddi ivme kazanmıştır (Uziel, 2019; Hustwit, 1995). Süreç felsefesinin bu varyantının dikkate değer özellikleri (1) metafizik spekülasyon yöntemi, (2) olay (tözden ziyade) ontolojisi, (3) panpsişizm ya da pandeneyimselcilik iddiası, (4) algı yerine "önsezi" tanımı ve (5) panentheist Tanrı doktrindir (Hustwit, 1995).

Süreç felsefesi, nesnellik ve öznelliğin ilgili bilimsel bulgularla uzlaşması açık bir şekilde metafiziksel bir kurgu meydana getirmektedir: Dünya en temel düzeyde yok olmayan maddi tözlerden değil deneyime konu olan anlık olaylardan oluşmuştur. Bu çerçevede süreç geleneği öznellik ile başlamak yerine, önce dünyayı, sonra da öznenin dünyadaki yerini tanımlamaya çalışır (Hustwit, 1995). Bu neoklasik realist yaklaşım, Modern dönemde ortaya çıkan metafiziğe yönelik felsefi saldırıları (örneğin Kant'ın transandantal eleştirisi) bertaraf etmektedir. Ancak süreç felsefesinin bu açıdan modern öncesi mi yoksa modern sonrası mı olduğu süreç filozofları ve onları eleştirenler arasında bir tartışma konusudur (Hustwit, 1995). Whitehead'in düşünce sisteminin temelinde yer alan süreç felsefesi de çoğulcu ve dinamik bir şekilde işlerlik kazanmaktadır; başka bir deyişle durağan bir dünya görüşünü reddeder ve değişime odaklanır. Bütün varlıklar birbirlerine bağlı olduklarından ve birbirleriyle ilişki kurduklarından dolayı, varlığın özü süreçtir (Çüçen, 2019: 268). Bu bağlamda dünya durağan bir yer değildir, ilerlemeyi içeren

bir metafizik anlayış çerçevesinde yaratıcı bir değişim halindedir. Bu durum varlıklar arasındaki bağ ve ilişkide deneyimsel bütüncülüğü de çağırmaktadır; yani süreç metafiziği öğretisi olan pan-deneyimci yaklaşıma işaret edilmektedir (Hustwit, 1995).

Panpsişik ya da pan-deneyimci süreç metafiziği öğretisi hücre içerisindeki elektronlardan yaşayan tüm insanlara kadar bireysel gerçek varlıkların özünde kendilerini belirledikleri ve çevrelerindeki dünyayı deneyimleme yeteneğine sahip olduğunu belirtmektedir ki bahsi geçen bu bütünlük en temel birlikten tanrıya kadar uzanan bir zincire de gönderme yapmaktadır (Hustwit, 1995). Süreç felsefesindeki temel iddialardan birisi az önce sözü edilen deneyimin öznesi olan aktüel varlıklardır. Aktüel varlık terimi içerisinde yer alan aktüellik dilimizde daha çok güncellik için kullanılmaktadır. Bu nedenle orijinali *Actual Entities* ya da *Actual Occasions* teriminden doğrudan çevrilen aktüel varlık terimi yerine fiili ya da gerçek varlık terimini kullanmak daha doğru olacaktır.

2.1. Aktüel (Gerçek ya da Fiili) Varlıklar

Gerçek ya da fiili durumlar, süreç kavramı ile doğrudan doğruya ilişki halindedir. Çünkü gerçek ya da fiili olmak demek bir sürecin parçası olmak diğer bir deyişle süreç halinde olmak demektir. Aslında Whitehead'in aktüel durumları süreç halinde olan gerçek anlamdaki bireylerdir. Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik* isimli eserinde aktüel varlıklardan şu şekilde bahseder; dünyanın kendilerinden meydana geldiği en son gerçeklerdir. Bu varlıkların ötesine daha gerçek herhangi bir şey bulmak amacıyla gidilecek bir yer yoktur ve tanrıyı da içine alacak şekilde kapsamaktadır (Whitehead, 2021: 193). Gerçek ya da fiili varlıkların dünya denilen gerçekliğin atomik yapıları olduğunu söyleyebiliriz. Bir bakıma hem kendi içerisinde hem de diğerleri ile olan sürecin yapıtaşlarıdır. Her gerçek ya da fiili varlık sahip olduğu düşünce yapısındaki sürecin atomu, hem de diğer aktüel varlıklar ile birlikte olan sürecin atomudur.

Gerçek ya da fiili varlıklar ile atom ve insan kastedilmektedir. İnsan tecrübe halinde olan bir varlıktır. Doğumdan ölüme olan çizgide insan bileşik bir halde hem kendi evrelerine hem de diğer bileşenlere ayrılabilir. Kendi duyu organlarını da dahil olmak üzere her şey benim tecrübemin konusunu oluşturabilmektedir. Nesnelere de hem kendi içinde hem de onları algılayan tecrübe sahibi insan ile uzamsal ilişki

içerisindedir. Whitehead'e göre istisnasız her aktüel varlık eş zamanlı oluşum sürecinde yer almaktadır (Whitehead, 2019: 20). Bu süreçte her bir aktüel varlık tecrübe edenin doğrudan algısında nesnel olarak yer alırken, kendi benliklerinde formel olarak yer almaktadırlar. Yine bu süreçte aktüel olan varlıklar sahip oldukları aktiviteleri nedeniyle bir şey olmaktadır. Ona göre kendi kendini üretmenin diğer bir adı aktivitedir. Yani işlevsel olarak kendi kendisini üreten bir dünyada aktüel olan her bir şeyde sahip olduğu aktivite nedeniyle bir şey olmaktadır ve aktüel varlığın doğası onun diğer şeylerle ilişkisinden bireyselliği de diğer şeylerin onunla ilgisinden doğan sentezinden kaynaklanmaktadır. Her bir aktüel varlığın düşüncesinin konusu hem kendisi ve iç yapısı hem de diğer aktüel varlıklarla olan ilişkisidir. Belli bir anda bulunan kişi, kendi içinde, dikkatini, kendi geçmişinin rengi üzerine yoğunlaştırır ve böylece o kişi, onun konusu olur (Whitehead, 2019: 39).

Aynı zamanda aktüel varlıklar ya da aktüel durumların farklı mı yoksa aynı durumu ifade eden kavramlar olduğu konusunda Whitehead *Sembolizm Anlamı ve Etkisi* isimli eserinde her iki ifade ediş biçiminin de aslında birbirleri ile bağımlı ve birbirlerini tamamlayan karmaşık tecrübe damlacıkları olduğunu ifade eder (Whitehead, 2019: 21). Ona göre tek bir gerçeklik vardır ve o gerçeklik de sürecin kendisidir. Sürecin kendisini meydana getiren şey ise aktüel varlıklar ya da durumların sahip olduğu etkileşimlerdir. Dolayısıyla *actual entities* ya da *actual occasions* denilen aktüel varlık ya da durumlar sürecin temel yapı taşları olan tecrübe varlıklarını ve dinamik ilişkiyi ifade etmektedir.

O aktüel varlıklar arasında tecrübe eden ve tecrübe etmeyen şeklinde bir ayrım gözetmemektedir. Ona göre en temelden en kompleks olana kadar aktüel varlıklar ya da durumlar doğaları gerekliliği ilişkisel biçimde var olmaktadır. Bu durum dinamik olarak karşılıklı sürekli etkileşim halinde olan aktüel varlıkların hareketi ve süreci içerdiği de ifade edilmektedir (Whitehead, 2019: 20-21).

2.2. Kavrayış ve Algı

İnsan zihninin yeterli bir açıklamasını yapmak, şu üç şeyin açıklamasını yapmayı da beraberinde getirir:

1. Biz gerçekten nasıl bilebiliyoruz?
2. Biz nasıl yanlış hata yapabiliyoruz?

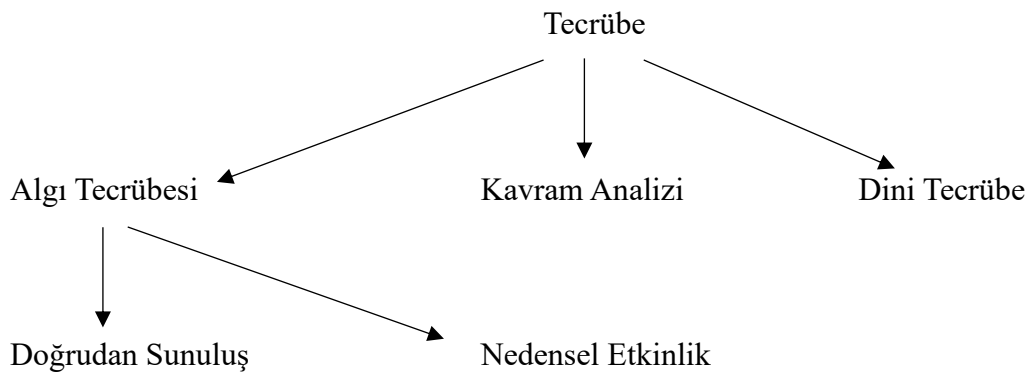
3. Biz doğruyu yanlıştan eleştirel olarak nasıl ayırabiliyoruz?

Bu türden bir açıklama bize doğası gereği olgunun kendisi ile doğrudan doğruya karşıkarşıya gelip tanışma imkânı veren zihinsel işleyiş türü ile birinci türden olan işleyişin sayesinde belli bazı kriterlere uygun olması nedeniyle sadece güvenilir olan bir işleyiş türü arasındaki ayrımı yapıp gözetmemizi gerektirir. Birinci türden bir işleyiş direk tanıma, ikinci türden işleyiş ise sembolik referanstır (Whitehead, 2019: 32).

İnsan zihninin sembolik olarak işlediği kanısına, tecrübenin bazı bileşenleri, onun diğer bileşenleriyle bağlantılı olan bilinç, inanç, duygu ve kullanımları sonuç veriyorsa ulaşabiliriz. İlk kümenin bileşenleri sembolleri, ikinci kümedekiler ise sembollerin anlamını oluşturur. Sembolden anlama geçişin gerçekleştiği doğal işleyişe sembolik referans olarak tanımlanacaktır (Whitehead, 2019: 33). Bu sembolik referans, algılayanın doğası tarafından katılan, aktif ve birleştirici unsuru oluşturur. Bu, sembol ile anlamının tabiatları arasındaki birlik üzerine kurulan temele ihtiyaç duyar. Biz algılamayı aktüel varoluş durumunun kendini üretip ortaya koymasındaki bir ilk devrenin ışığında değerlendirip kavramalıyız. Birincil algılamaların sonucu olarak ortaya çıkan farklı algılamaları, farklı hisleri, farklı amaçları ve diğer farklı aktiviteleri gerçek bir bağlamda bir araya getirmekten ibaret olan aktüel bir durum ortaya çıkar. Burada aktivite kendi kendini üretmenin diğer adı olarak kullanılmaktadır (Whitehead, 2019: 35). Bir bakıma işlevsel olarak kendini üretecek dünyada gerçek olan her bir şeyde sahip olduğu aktivite nedeniyle bir şey olmaktadır. Gerçek ya da fiili varlığın doğası diğer şeyler ile ilişkisinden bireyselliği de diğer şeylerin onunla ilgisinden doğan sentezdir, burada tecrübe halindeki hal en gerçek fiili varlıktır (Whitehead, 2019: 20).

Whitehead doğrudan sunuluş ile içinde yaşadığımız ve bizim algımızın konusu olan dünyanın kendisinden ve algıdan söz etmektedir. Tecrübe konusunda bu daha da net bir biçimde anlatılmaktadır. Aslında duyuların, olduğu gibi olan dünyadan bize sağladığı veriler hakkında konuşmaktayız. Dolayısıyla dış dünyaya ait bir gerçeklik duyu verilerim aracılığıyla benim 'kendi' tecrübeme katılır. Fakat bu noktada iki önemli durum vardır: bir tanesi algılanan için çok önemli olmasa da algılayan için oldukça önemli olan fiziksel gerçekliktir. Bir diğeri ise hem algılanan hem de algılayaniçim temel bir öneme sahip olan uzaysal ilişkidir (Whitehead, 2019: 43).

Nesneler hem kendi içinde hem de onları algılayan süje ile uzaysal ilişki içindedir. Uzaysal (uzamsal) ilişkiye bağlı olarak eşzamanlı olaylar bağımsız bir şekilde gerçekleşmektedir. İşte bu tecrübe ediş Whitehead doğrudan sunuluş adını verir. Tecrübe Whitehead’de çok önemli bir yere sahiptir çünkü algım tecrübemi inşa etmektedir. Whitehead’e göre algı yani doğrudan tecrübe yanılmazdır. Çünkü algı yolu ile doğrudan tecrübe edilen şey tecrübe edilmiştir. Fakat sembolik referans yanılma içermektedir. Whitehead bu çerçevede tecrübeyi kendi içerisinde tartışma konusu haline getirmektedir (Whitehead, 2019: 39-41);

Whitehead’in aktüel varlığının aktiviteleri ve diğer aktüel varlıklar ve aktüel olmayan varlıklar ile ilişkileri bu şema bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. İlk bakışta basit gibi görünse de Whitehead’in düşünce yapısının işleyişi, nedensellik ile ilgili tartıştığı gibi kapsamlı konuların içerdiklerini başlıklar halinde göstermektedir. Daha önce sözünü ettiği ve önemli bir yere sahip olan sembolik referans ya da sembolden anlama geçiş de doğrudan sunuluş ve nedensel etki şeklindeki iki algı türünü kaynaştırmaktadır (Whitehead, 2019: 43). Bu iki tür çeşitli gerçekliklerde ortaya çıkarlar ve bu sayede sembolik referans onları ya tanımlar ya da bir ilişki içerisine sokar. Buradan hareketle Whitehead fiili ya da gerçek dünyayı oluşturan şeyin sembolik referans olduğu sonucuna varmaktadır (Whitehead, 2019: 44). O halde aktüel dünya ve aktüel varlık ve bunların yanında sembolik referans ile sembolik referansın kaynaştırdığı iki temel algı türünü incelemek gereklidir.

Doğrudan bilme kaynağı olan algı yahut bizim tecrübemiz yanılmazdı ancak sembolik referans yanılma barındırmaktaydı. Fakat Whitehead sembolik referans çok bakımdan yanlış olsa da yanılmaya ve hataya pay verse de hatalar yapıları gereği olumsuz görünse de organizmalar arasında ilkel olandan ileri düzey olana kadar

önemli bir zihinsel aktivite olan hayal gücüne referans edebilir ki Whitehead bu durumu şu örnek ile açıklamaktadır: Ezop'un sudaki yansımada yakalamak amacıyla ağzındaki et parçasını bırakan köpek hikayesini hepimiz biliriz. Bununla birlikte yine de biz, yanlış konusunda aşırı şekilde keskin bir yargıda bulunmamalıyız. Sembolik referanstaki yanlış, zihinsel sürecin başlangıç safhalarında hayal gücünün özgürlüğünü geliştiren disiplindir. Ezop'un köpeği etini kaybetmiştir ama özgür bir hayal gücüne giden bir yolda bir basamak atmıştır (Whitehead, 2019: 40-42).

O halde en ilkel gerçek ya da fiili varlıklardan en ileri düzey gerçek ya da fiili varlıklara kadar sembolik referansın hata ya da yanlış payının bir kaybediş gibi görünmesinin arkasında zihinsel aktivitede bir kazanış durumu vardır. Yalnız bu noktada bir konuya da açıklık getirmekte fayda var. Whitehead'in burada ilkel organizma yahut ilkel aktüel varlık ile ifade ettiği organizma, en az düzeyde zihinsel aktiviteye sahip olan organizmadır. Bugün biyoloji bilimi bize tek hücreli organizmaların da varlığından söz etmektedir. Fakat bir amip ne doğrudan sunuluşa ne de algısal bir tecrübe alanına sahip değildir. Hatalarındaki hayal gücü genişlemesi olgusu dışında kalmaktadırlar. Bu nedenle minimal düzeyde zihinsel aktivite durumu olan canlılar, sembolik referans noktasında zihinsel kazanım elde ederler.

Whitehead'e göre tecrübeye aynı zamanda zihinsel yapı ve fiziksel yapı vardır fakat ona göre bu ikisi arasındaki ayrımı net bir şekilde verebilecek bir bilgi yoktur. Hatta ona göre doğrudan sunuluş denilen olgu ile aktüel varlık denilen organizmanın birlikteliğini algılıyorum. Tecrübe, aktüel varlığın aktivitesi açısından önemlidir. Ancak bir kısmı yararlı ve belirgin, diğer kısmı ise muğlak, kontrol edilemeyen bir özelliktedir. Bu muğlak olan kısım zamanında David Hume'un da aydınlatma girişiminde bulunduğu nedensel etkinliktir (Hume, 2019: 39-50). Whitehead'e göre bu tecrübe ağır ve ilkel bir tecrübedir (Whitehead, 2019: 59). Esasında bu noktada tartışılan konu nedensel etkinliğin duyu verilerinin canlılığı mı yoksa düşüncenin bir aktivitesi mi olduğudur. Whitehead'e göre nedensel etkinliğin doğrudan algılanmasına ilişkin mantıksal zorluğunun zamanın salt peş peşe geliş kavramından kaynaklandığını söylemek oldukça yanlıştır. Ona göre bu yanlış yerleştirilmiş gerçeklik hatası örneğidir (Whitehead, 2019: 56). Ancak geçmiş ve şimdiki zaman ile mutlaka da bir bağlantı vardır. Whitehead şu şekilde ifade eder; Ne olursa olsun, şimdiki zamana ait bir olay, yakın geçmişin aktüel tabiatı tarafındankendine getirilen sınırlamalara bağlı olarak ortaya çıkar. Eğer dinamit patlaması diye bir olay oluyorsa,

o zaman, şimdiki zamana ait bir olgu, dinamitin patlaması ile uygunluk içinde bulunan bir geçmişin ürünü olan bir olgudur (Whitehead, 2019: 78). Sonuç olarak ifade edilmek istene durum şudur; şu anda bir olay gerçekleşiyorsa geçmişte potansiyel olarak o olayın gerçekleşmesine neden olacak bir olgu söz konusudur. Diğer bir deyişle eğer bir dinamit patlıyorsa demek oluyor ki bir yerlerde patlamak için bekleyen dinamitler vardı. Whitehead, nedensel etkinlik olgusunu geçmiş ve şimdi bağlamında açıklamaktadır.

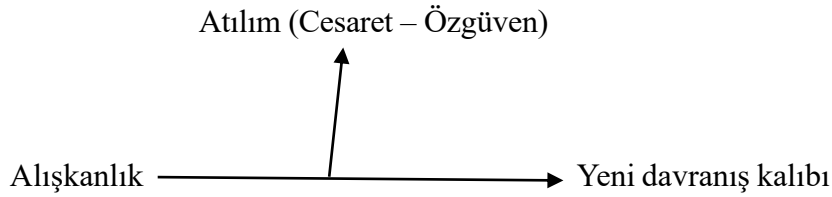
2.3. Akıl İşlevi ve Düşüncenin Yapısı

Whitehead'in felsefesinde akıl, gerçekliği anlama ve ona yön verme sürecinde çok önemli bir rol oynar. Whitehead, akli bağımsız ve tamamen entelektüel bir yeti olarak görmek yerine, onu birden fazla işleve hizmet ettiği ve belirli bir düşünce yapısı içinde işlediği daha geniş metafizik çerçevesine dahil eder ve akli anlamak için en temelde yatanı anlamaya kadar inmeyi gerektirmektedir (Whitehead, 2019: 30; 2011: 7). Whitehead, mantığı dünyayı kavramak ve deneyimlerimizi anlamlandırmak için temel bir araç olarak görür. Çağdaş olan Bertrand Russell'ın da görüşü hemen hemen Whitehead'inkine benzerdir. Ona göre felsefenin özünü ortaya koyacak olan faaliyet olarak tanımlamak yanlış olmamaktadır (Russell, 1914: 42; Whitehead, 2019: 46-49). Akıl, algı verilerini analiz etmemize, sentezlememize ve yorumlamamıza olanak tanıyarak gerçeklikle varsaydığımız bağımlıyı kolaylaştırır. Bununla birlikte, akli gerçeğin tek hakemi olarak önceleyen bazı felsefi geleneklerden farklı olarak Whitehead, akli daha geniş bir deneyimsel, duygusal ve sezgisel fakülteler bağlamıyla bütünleştirme yoluna girmektedir. O akli statik yapısından çıkararak sürecin içerisine fiilen aktif etme düşüncesi içerisindedir (Whitehead, 2019: 25). Bu çerçevede anlıyoruz ki akıl aynı zamanda gerçekliğin devam eden sürecinde yaratıcı bir güç olarak da hizmet etmekte yeni anlayışların oluşmasına katkıda bulunmaktadır.

Akıl ile ilgili herhangi bir tartışma gündeme geldiğinde bu tema ile bağlantılı olarak belli başlı kavramlar da gündeme gelmektedir ve Whitehead'e göre bunlar akli işlevinin belirlenmesine bağlı olarak akli sınırlarını ve faaliyet alanlarını anımsatan çeşitli ifadelerdir. (Whitehead, 2019: 11-14). *Akli İşlevi* isimli eserinin ilk bölümü akli işlevini bir tür sanat olarak gördüğü yaşamın yükseltilmesi için kullanmak olduğunu içeren belirlenim ile başlamaktadır (Whitehead, 2019: 8). Düşünce yapısı süreç metafiziğinden ve dinamizmden etkilenen Whitehead'in, katı ve doğrusal bir

yapı yerine içerisinde yaratıcılık, süreç, ilişkisellik ve bütünsellik barındıran bir sistemi kabul ettiğini söylemek gerekmektedir. Dört temel kavram çerçevesinde yaşam denilen sanatsal durumu iyi, daha iyi ve çok daha iyi gibi üç temel dürtü ile sürdürülebilirliğine dikkati çekmektedir (Whitehead, 2019: 10).

Aklın işlevi birinci düzeyde çevreyi kendi amacına uygun hale getirmeye yönelik saldırıyı düzenlemekten, en son noktada aldığı tatmin oranını en üst seviyede tutmaktan ibarettir. Tüm bu süreç içerisinde ise ortaya çıkacak olan yöntembilim, seçimler büyük önem taşımaktadır. Çünkü seçimler aklın yeni bir serüvene çıkmasının işareti olabileceği gibi yok olan bir geçmişe gömüleceğini de söyleyebilir (Whitehead, 2019: 41). Bu süreç içerisinde aklın sahip olduğu birtakım alışkanlıklar olabilir. Fakat aklın yeniliğe vurgu yapmaması gibi bir ihtimal de gözükmemektedir. Fikir niteliğindeki gerçekleşmenin amaç niteliğinde de gerçekleşmesi için gerekli yargı akıl ile temin edilir. Yani;

Alışkanlıklar doğruluğundan emin olduğumuz birtakım eylemleri ifade etmektedir. Yeni bir davranış kalıbına geçmek ise bir atılımı yani cesaret ve özgüveni ister. Fakat yeniliğin ne getireceği meçhuldür. Bu sebeple bilinenden bilinmeze doğru ilerlemek gibi bir durum söz konusudur. Ancak şu an bilinenin de bir zamanlar bilinmediğini varsayarsak, yaşam sanatının bir zamanlar bilinmeyen fakat süreç içerisinde bilinen konumuna yükseltilecek davranış ve düşünce biçimlerindeki değişiklikleri kapsadığını söyleyebiliriz (Whitehead, 2019: 43).

Whitehead'in felsefesi, bir oluş süreci olarak gerçekliğin dinamik bir görünümünü sunmaktadır. Yaratıcılık, sürekli olarak yeni deneyimler ve varlıklar yaratarak bu süreci ileriye taşıyan şeydir. Yani evrenin çeşitliliğine ve zenginliğine yol açan temel yaratıcı faaliyettir. Gerçek varlıklar gerçekliğin temel yapı taşlarıdır ve her biri kendi oluşum süreciyle karakterize edilir. (Whitehead, 1951: 251). Yaratıcılık, bu gerçek varlıkların, bir deneyim anından diğerine yaratıcı bir şekilde ilerlemesini ve sürekli bir oluş akışı oluşturmasını sağlayan ilkedir.

Yaratıcılık, her gerçek varlığın doğasında bulunan öznel bir amacı veya amacı içermektedir ve bu amaç, bireyin devam eden yaratıcılık sürecine katkısı, kendine özgü bakış açısı ve yenilik potansiyelidir. Daha büyük kozmik süreç içinde her varlığa bireyselliğini ve failliğini veren şey budur. Yaratıcılık yeniliğe ve çeşitliliğe izin verirken, Whitehead aynı zamanda evrendeki uyum ve bütünlüğün önemini de vurgulamaktadır (Whitehead, 1951: 230-231; 2019: 193).

Düşünce, her fikrin daha geniş bir anlayış bağlamından etkilendiği ve ona katkıda bulunduğu bir ilişkiler ağı içerisinde doğar. Whitehead'in metafizik çerçevesinde varlıklar yalnızca birbirleriyle ilişkili değildir, aynı zamanda karşılıklı olarak birbirlerini de etkilerler. Whitehead'in terminolojisinde her gerçek ya da fiili varlık veya gerçek olay, geçmişinden ve diğer varlıklarla olan ilişkilerinden etkilenir. Bu nedenle Whitehead'in düşünce yapısı bütünseldir; pan-deneyimcilik fikri temelinde deneyimin tüm yönlerinin karşılıklı bağımlılığını ve birbirine bağlılığını tanıır. Bireysel bileşenleri izole etmek yerine, farklı unsurları tutarlı ve kapsamlı bir gerçeklik anlayışına entegre etmeye çalışır (Whitehead, 2019: 221-227).

Whitehead'in metafizik çerçevesi, evrenin organik bir birlik sergilediğini, burada her varlığın ve olayın birbirine bağlı olduğunu ve bütünü genel tutarlılığına katkıda bulunduğunu öne sürer. Bu organik birlik, evrenin ayrı parçaların bir araya gelmesinden ziyade birleşik ve bütünleşmiş bir sistem olarak görüldüğü bütünlük fikrini yansıtır. Evren dinamik süreçler ve süregelen değişimle karakterize edilirken, aynı zamanda bu süreçlerden ortaya çıkan bir düzen ve organizasyon duygusu da vardır (Whitehead, 1951: 228). Gerçekliğin bütünlüğü, farklı unsurların bu uyumlu etkileşimini kapsar ve evrenin genel tutarlılığına katkıda bulunan akıl, dinamik ve çok yönlü bir düşünce yapısı içinde faaliyet göstermekte ve gerçekliğin devam eden sürecinde hem bir anlayış aracı hem de yaratıcı bir güç olarak hizmet etmektedir.

2.3.1. Spekülatif Düşünce

Whitehead'e göre spekülatif aklın işlevi sınırlı nedenlerin ötesine ulaşarak genel nedenlere etki etmektir, koordineli bir şekilde bütün yöntemleri anlamaktır (Whitehead, 2019: 67). Bu bağlamda ideal olanı aramak ve onun peşinden gitmek, spekülatif akla yüklenmiş temel bir misyondur. Spekülatif aklın temellerini Antik Yunan dünyasında arayan Whitehead, Grek dünyasının spekülatif akli keşfettiğini düşünmektedir. Buradan hareketle spekülasyon ve aklın ne olduğunu, nasıl

birleştğini şu şekilde ifade eder; bu yüzden şimdi ilham alanındaki spekülasyon akıldan söz ediyoruz. Spekülasyon herhangi bir özel yöntemin aşkınlığını ifade ederken, Akıl, makul olan şeyin düzenliliğine hitap eder (Whitehead, 2019: 68).

Bilimsel paradigmalara ya da güncel şemaların, mantık ve spekülasyon akıl ile doğrudan ilişkisi olduğunu söyleyen Whitehead, bir dönemde var olan bilimsel şemanın aslında spekülasyon aklın bir ürünü olduğunu dile getirir (Whitehead, 2019: 73). Böylelikle spekülasyon aklın gelişimi ve keşfi ile bilimsel ilerlemenin yani medeniyetin paralel bir ilişkisini de ortaya çıkarmış olur. Bunun yanı sıra Whitehead'e göre spekülasyon akıl, şemaların sınırlarının bilinmesini de sağlayan akıl olarak nitelendirilmektedir (Whitehead, 2019: 73).

Spekülasyon aklın, bilimsel paradigmalara ve ilerleme üzerinde etkisini şu şekilde ifade eder; milyonlar elmaların ağaçlardan düştüğünü görmüştü, ama Newton'un zihninde dinamik ilişkilerin matematiksel şeması vardı; milyonlar, tapınak ve kiliselerde sallanan lambalar görmüştü, ancak Galileo'nun zihninde aynı matematiksel şemaya dair belirsiz önsezi vardı. Bu noktadan da anlıyoruz ki, olgunun açıklanma sürecinde zihinsel üretim önemlidir. Diğer bir deyişle zihinsel üretim olgunun sonraki aşamada açıklanması için gereklidir. Tüm bu tarihsel süreç içerisinde spekülasyon aklın modern medeniyetin temelini oluşturduğu ve ilerlemenin de yine bu akıl ile mümkün olabileceğini iddia etmektedir (Whitehead, 2019: 71).

Ona göre spekülasyon aklın insanlığı ileriye taşıyacak olan aklın kendisidir, o geleceğin yaratıcısı olan düşünceyi ortaya çıkaracak olan akıldır. Bu nedenle, bu akla bağlı disiplin oluşturulmalı ve amaç daima ilerlemek olmalıdır (Whitehead, 2019: 77). Ona göre bu disiplin insanlığın ilgilerinde açıklandığı şekilde dünyanın genel bir doğasını ifade eden kozmolojidir. Kozmoloji ona göre evrenin genel karakteristiğinin düzenlenme şemasıdır ve tüm bilimleri içermek zorundadır. Bu sebeple tüm bilimleri kapsayıcı bir kozmoloji inşası gereklidir (Whitehead, 2019: 74; 2011: 60-61).

2.3.2. Sosyolojik Düşünce

Tarihsel olarak sosyoloji ya da toplum bilimi, Ziya Gökalp'ten İbn-i Rüşd gibi isimlere kadar uzanmakta, felsefe ile de bağlantılı bir şekilde işleyen bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir toplum içerisinde yaşayan bireyler tarafından meydana getirilir. Bir bireyin kendi iç yaşantısındaki değişimler ve anlam dünyasının yanı sıra,

toplum içerisindeki davranış kalıpları ve kültürel birtakım etkileşimleri, toplumların birbiri ile olan etkileşimleri gibi birtakım durumlar da söz konusudur ve bu çerçevede sosyolojik düşünce ortaya çıkmaktadır (Giddens, 2013: 38; Kara, 2020: 2).

Sosyoloji, temel olarak insanların bir araya geldiğinde ne yaptığını, bireylerin birbirlerini nasıl etkilediklerini ifade etmektedir. Toplumsallık ve sosyallık gibi kavramları da içerisinde barındıran sosyoloji, insanların birlikteliğini ve bu birliktelikten doğan temel kurum ve durumları analiz etmekle sorumludur.

Whitehead'e temel manada tüm ayrılık ve farklılıklara rağmen genel bir fikir altında toplanabilmek durumu olduğunu dile getirir. Her bir toplum sahip olduğu ayrılıklara rağmen bazı genel fikirler altında birleşebilir. Bu durum bireyler arası etkileşimde de söz konusudur. Bireyler sahip oldukları fiziksel olmayan farklılıklara rağmen, genel fikir ya da düşünceler altında birleşebilirler. Bunun yanı sıra, ona göre topluma yön veren düşüncelerin ve fikirlerin arkasında zihnin spekülative önermeleri bulunmaktadır. Spekülative düşünce felsefenin ta kendisidir bu bağlamda felsefe spekülative önermeler üretme ve bu önermeler ile evreni ve insanı açıklayıcı güçlü argümanlar üretmektir (Whitehead, 2011: 27). Önermeler bizim dünyayı ifade etme biçimizdir. Evren ve insan da bir kozmolojiyi meydana getirmektedir. Felsefe böylece insanın kendi evrenini kendisi aracılığıyla tanıması ve anlamasıdır. Eyleme geçme amacı taşımadan bir durumu bilmeyi yani o duruma ilişkin inancımızı gerekçelendirmeyi bir bakıma önermeler ile kule inşa etmeyi içinde barındırmak felsefenin işidir. Whitehead'e göre fikirlerin bir bütün olarak kavranabilmesi, o fikri meydana getiren önermelerin hususi olarak incelenmesidir ve bu görev felsefeye aittir (Whitehead, 2011: 27-28).

Bu noktada sosyoloji yani toplumu inceleyen ve analiz eden bilim ile felsefe arasındaki bağlantı da ortaya çıkarılmıştır. Bir toplumda medeniyeti ortaya çıkaran ve onu dönüştüren, bir bakıma itici güç diyebileceğimiz bazı unsurlar vardır. Whitehead'de bunlar;

- Felsefe
- Din
- Hukuk

Şeklinde ifade edilir. Ona göre spekülative düşünce yani felsefe toplumun olmazsa olmaz bir unsurudur. Felsefe, fikirlerin özünü oluşturan önermelerin

anlaşılması ve bütünleştirici bir anlam ortaya koymak için önemlidir. Hukuk ise bir toplumdaki kurucu düzeni ifade eder. Son olarak din ise ahlaki arka planı ifade etmektedir. Kişinin içselleştirdiği bir olgu olarak din, bireylerin sahip olduğu inançlarına uygun ritüeller geliştirmesine olanak sağladığı gibi ahlaki yönden de birçok olguyu açıklamada yardımcı olabilir. Felsefe, hukuk ve din toplumdaki bireyler için oldukça önemlidir. Whitehead'de bu bağlamda insan tabiatının analizine doğru bir geçiş yapar. Çünkü insanı anlamak sosyal kurumları anlamının da temelidir. İnsanın bilincinin işlevinden ve işleyişinden, insan tabiatının ona göre üç sac ayağı olan *içgüdü*, *akıl* ve *erdemden* söz eder (Whitehead, 2018: 40-59).

Ona göre insanın bilinci basit bir işlev başlatıcı görevi gören aktör değildir. Bilinç, tam manasıyla bir sürece dahil olan ve bu süreç içerisinde tatmin ya da tatminsizlikler, amaçlar üzerinde aktif olarak değişiklikler yapan ve benliğin farkına vardırıran bir unsurdur. O halde bilinç, anlama ve anlamlandırma sürecine doğrudan dahil olan ve amacı gerçekleştirmek için çalışan baş aktördür. Ona göre bilinçte gerçekleşen bu işleyiş içgüdüdür. Bilinç kalıtım yoluyla gelir fakat bilincin işleyiş prosedürü olan içgüdü ile entelektüel mayalanma tamamlanması sonucu içgüdü ve aklın buluşması ile meydana çıkan bir olgu vardır. Whitehead'e göre bu olgu erdemdir. Bu üç temel unsur bilinç ile doğrudan ilgili olduğu için insan tabiatını ifade etmektedir (Whitehead, 2011: 53-54).

Ona göre düşünmek eylemi öz bilincin ekstra bir çabası ile başlatılan bir durum değildir. Nasıl ki bir insan nefes alıp veriyor vaziyette kendini buluyorsa, düşünmekte öyledir. Düşünmek her ne kadar böyle olsa da onun kendiliğindenliği olgusu varlığını ve yeterliliğini koruyabilmesi için kontrole tabidir. Bu kontrol bireyin öz kontrolünü ifade etmektedir. Bireyin düşüncesi üzerindeki öz kontrolü, amacı ve entelektüel olgu açısından da gereklidir. Özellikle spekülâtif düşünce yani felsefe ve felsefe içerisinde de mantıksal açıdan tutarlı önermelerin bulunduğu fikirlerin koordinasyonu sonucundailerleme ve erdem adına önemlidir. Bu sebeple de akıl, erdem ve içgüdüden oluşan bu üç unsur parçalanamaz ve birbirinden kopuk bir şekilde değerlendirilemez.

Whitehead'e göre, bir toplum içerisinde, bir sürece dahil olarak varlığını devam ettiren bireyin özgürlüğü ve özgürlük düşüncesi de gözden kaçırılmaması gereken bir olgudur. Ona göre özgürlük bir medeniyetin zorunlu unsurudur ve Platon bunu çok iyi bir şekilde başarmıştır. Özgürlüğün ortaya çıkması ve savunulması salt entelektüel faaliyetlerden fazlasını gerektirmektedir. Whitehead, Platon'un özgürlük

fikrinin gerekçesini iyi bir şekilde verdiğini ve bu düşünce sistemi ile özgür bir toplum oluşturulabileceğini söyler (Whitehead, 2011: 59).

Bu bağlamda Platon'un *Devlet* isimli eserinin kastedildiğini düşünüyorum. Nitekim bir ülkenin yönetiminde söz sahibi olacak birey, entelektüel donanımın zirvesinde olan ve idealar dünyasını kavramış diğer bir deyişle aydınlanmış olan filozof olduğu takdirde özgür toplum bilinci yaratılabilir. Bir ülkenin yönetimi, o ülke içerisinde yaşayan bireylere belli başlı alanlarda özgürlük hakkı verirken, bazı alanlarda ise özgürlük hakkı tanımaz olabilir. Bu sebeple özgürlük olgusunu salt entelektüel donanıma sahip yönetici ile sınırlandırmak oldukça yanlış olacaktır. Özgürlük düşüncesinde topluma yön veren düşüncelerin ve bireyin bizzat sahip olduğu yaşantısının da var olduğunu söylemek gerekir. Özgürlük, bu nedenle entelektüel faaliyetler ile iç içe fakat onlardan bir adım daha ötede olan bir olgudur.

Özgürlüğün özünü kavramak ve özgürlük düşüncesini anlamak entelektüel bir faaliyettir, fakat özgürlük olgusunu açıklamak inancın, etik ilişkilerin, bilginin ve rasyonalitenin işin içine girmesi demektir. Whitehead'e göre özgürlük bir amacın uygulanabilirliği ile açıklar. Ona göre fikirlerin etkili olduğu her yerde özgürlük söz konusudur (Whitehead, 2011: 75).

Aklın yani entelektüel faaliyetlerin yürütüldüğü alan geliştikçe doğa üzerinde egemen olma gücü ve kabiliyeti de artmaya başlar. Öğrenme faaliyeti ve bilincin farkındalık formu yükseldikçe anlama durumu daha çok gözlemlenir. Anlamak, birçok şeyin ön koşulu olduğu gibi özgürlük ve erdem gibi olguların da ön koşuludur.

Whitehead insan bilgisinin kusurlu, şimdi ve geçmişin gerçeklerine ait bilgimizin sınırlı olduğunu ifade eder. Bu durumda insanlığı ve insanlığa ait kavramları anlama noktasında engelleyici bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu ona göre öngörünün zayıflığından kaynaklanmaktadır. Öngörünün oluşmasını sağlamak için de anlamak yine ön koşuldur. Dolayısıyla her şeyi anlamış ya da kavramış olan bir akıl, sistem kurucu bir rol üstlenebilir ve sosyal sistem bir saat gibi işler. Ancak uygun sistem kurulduğunda akıl ortadan kalkar ve Whitehead'e göre her sosyal sistemin tanrısı olan *rutin* ortaya çıkar. Sosyal sistem bir makine gibi işlemeye devam eder. Toplumlar da istikrarı sağlayan unsur da yine rutinin bir ürünüdür (Whitehead, 2011: 102-103).

Bu fikir, onun süreç felsefesinin özünü oluşturan dinamizmin bir göstergesidir. Evrenin özünü oluşturan ve daima ileri doğru giden bir süreç içerisinde, toplumların aklın ürünü olan sistemi rutin bir hale getirerek ilerleme fikrini gündeme getirmesi, toplumsal gerçekliğin kendi içerisinde devam eden bir olguyu, evrenin özü olan süreç olgusunda da yerini almayı ifade etmektedir. Bu sebeple bireyin, toplumun ve sürecin ilişkisi de ortaya çıkmaktadır. Toplumun oluşturan ve toplumdaki yerini anlayan bireyin, evrendeki yerini anlaması ve hem yaşadığı yeri hem de kendi iç dünyasını aydınlatan bir kozmoloji bilimine ihtiyacı vardır. Whitehead bu bağlamda kozmolojik düşüncenin gelişimini de önemsemektedir.

2.3.3. Kozmolojik Düşünce

Kozmoloji, Yunanca *Kosmos* ve *Logos* kelimelerinin bileşiminden meydana gelen, evrenin oluşumundan yapısına kadar inceleme ve analizini yapan bilim dalıdır. Kozmoloji, dilimizde evrenbilim olarak yer almaktadır (Tuğlacı, 1971: 1649). Whitehead'e göre kozmoloji sadece evrenbilimi ifade etmekle sınırlı değildir.

O tüm bilimlere kapsayacak şekilde geliştirilmelidir. Bu zamana kadar, düşünce ve bilim tarihinde yapılan tüm araştırmalar ve analizler kozmolojiye mutlaka katkı sağlamıştır. Aslında her bir araştırma insanın evrendeki yerinin araştırılması, insanın kendi dünyasının aydınlatılması için yapılmaktadır. Bu bağlamda bilimsel gelişmedeki temel fikirleri anlamak oldukça önemlidir. Ona göre bilim değişmeyen gerçekliğe odaklanmak yerine değişimin odak olduğu bir dünya görüşünü esas almalıdır. Bilimsel düşüncenin yapısı gerçekliğin özünü ifade eden sürece bağlı değişim fikrini esas alarak ilerlemektir. Ayrıca bilim nasıl geliştirilebilir ve yeni düşünelere eğilim nasıl gerçekleştirilir gibi önem arz eden soruların da incelenmesi gerektiğini savunur (Whitehead, 2018: 18-20).

Bu noktada Whitehead, felsefe ya da spekülatif düşünceye büyük bir misyon yüklemektedir. O hem üretken bilginin yöntemi olacak hem de insanların neden bilecekleri şeyler olduğuna inandıklarını araştırarak ve tüm bilimlere kapsayıcı kozmolojinin de oluşmasında adım adım gerçeklik ile zihin ve süreç fikrini tartışacaktır.

Whitehead, felsefi düşünce elinden gelenin en iyisini yapsa dahi geriye bir merakın kalacağını söyler (Whitehead, 2018: 71). Buna ek olarak insanın doğasında bulunan bilme isteğinin merak ile bir tür ihtiyaçtan beslendiğini söylemek

gerekmektedir. İnsan öncelikle içinde bulunduğu durum hali, daha sonra çevresini merak eder ve en temel ihtiyaçlarından en karmaşık isteklerine kadar yanıt aramaktadır. Bu sebeptir ki insan, çevresi ile etkileşime girdiği andan itibaren bir tür ihtiyaç varlığı haline de gelmektedir.

İnsan hayatı boyunca bir şeylere maddi ya da manevi olarak ihtiyaç duyar. Nitekim bu merakın ve ihtiyacın büyük bir bölümünü felsefenin ya da Whitehead'in deyimi ile spekülasyon düşüncesinin karşılayabileceği görüşü savunulmaktadır. Elbette insan merakını doğanın kendisi ve düzeni üzerine de yoğunlaştırmaktadır. Nitekim Whitehead'e göre de yasa fikri gereklidir. Çünkü bilimsel araştırmalar ve spekülasyonlar için önem taşımaktadır. Bu sebeple ona göre bir yasa yani düzen vardır;

Yasa unsurunun olmaması durumunda geçmişte, gelecekte ve şimdi de bir dayanaktan yoksun olunması nedeniyle, ortaya yalnızca ayrıntılar yığınının oluşturduğu bir karmaşa çıkmış olur. Yasa fikrinin olmaması durumunda geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki düzenlilik bağlantısı da tahrip olacaktır. Fakat bu yasa fikrinin anlaşılması oldukça zor bir meseledir ve düşünce tarihinde yasa fikri ile ilgili şu dört temel fikir vardır; (1) İçkin olarak yasa fikri, (2) Empoze edilmiş olarak yasa fikri, (3) Salt tasvir olarak yasa fikri, (4) Yorumlama olarak yasa fikri, Whitehead'e göre bahsi geçen bu yasa fikirleri, çeşitli dönemlerde çeşitli okullarda açıklama yöntemi olarak kullanılmıştır (Whitehead, 2011: 124).

Özellikle Antik Dönem filozoflarından Platon, Aristoteles ve Demokritos gibi isimlerin öncülük ettiği yasa fikirleri günümüzde dahievrendeki ve doğadaki olguları izah etmede kullanılmaktadır. Modern matematik-fizik Platoncu ve Demokritosçu öğretilerle ilişki içerisindedir. Aynı zamanda bu yasalar doğanın kendisinde varmış gibi algılansa da metafiziksel bir arka planı, matematiksel bir izahı barındırmaktadır. Onun şu ifadelerinden bunu net bir şekilde anlamaktayız;

Atomların izlediği yolları icbari olarak algılar; buna göre icbar, icbar edici aşkın bir Tanrı'nın varlığını gerektirir. Bu pratikte Newton'un benimsediği kozmolojik görüştür. Matematiksel formülasyonları ne olursa olsun, Newtoncu güçler, Tanrı tarafından takdir olunan şartların icbari uygulamasından başka bir şey değildir (Whitehead, 2011:139).

Ancak Whitehead'in fikirlerinde metafizik ve pozitivist öğretiler arasındaki çatışmanın doğurduğu sonuçları izah ederek yapılması gerekenin neler olduğunu ortaya çıkarmanın amaç olduğunu görülmektedir. Bu yasa fikirleri, gerçekte var olan tekil fertler arasındaki etkileşimler ve fikir bağlantıları sebebiyle, farklı fikirler etrafında dönüp dolaşmaktadır. Ona göre yasa fikirleri açıklanacaksa ve bir şeyleri

açıklamak için kullanılacaksa pratik ilgilerin dışında düşünülmemelidir (Whitehead, 2018: 42). En nihayetinde kavrayışta sahip olduğumuz doğrudan algılarımızdaki birtakım tutarsızlıklar dışında tüm var olanların aynı sistemi benimsediğini de ifade eden Whitehead'e göre bir konuda uzlaşım için illa geometri ya da matematik gibi dillere başvurmak gerekmediğini şu ifadeleriyle dile getirir;

Bu tabiatın bir gerçeğidir; yani, 30 millik bir mesafe, yürümek için oldukça uzun bir mesafedir. Burada bir 'uzlaşım' yoktur. Dolayısıyla tabiat yasalarının uzlaşimsallığı sorununu tartışırken geometriye başvurmadan vazgeçebiliriz (Whitehead, 2011: 115).

Her ne kadar geometri temel bir uzlaşım fikri için elzem olmasa da matematiksel gelişmeler bilime katkıda bulunmuştur. Felsefi mantık ve matematiksel mantık, önermeler arasındaki ilişki ve Francis Bacon'dan bu yana akıl yürütme biçimindeki değişim bilimi ve ilerleyişini etkilemektedir.

Bu bağlamda tabiat, bir ilişki alanı olarak ifade edilmektedir ve Whitehead Principia Mathematica isimli eserinin ilk cildinin doksan üçüncü bölümünde "Bir İlişki Alanı'nın Tümevarımsal Analizi Üzerine" başlığı altında başka bir bilim önerisi sunduğunu ifade eder.

Tabiatın yasalarının ve kozmolojinin açıklanmasına ilişkin birçok farklı bilim türü mevcuttur. Whitehead'e göre kendi düzenlilikleriyle henüz gelişmemiş sonsuz sayıda bütünüyle soyut bilim mevcuttur (Whitehead, 2011: 156).

Spekülatif düşüncenin amacı, tabiatın işleyişini ve yasalarını açıklayıcı ve analiz edici kozmoloji biliminin ortaya çıkmasına ve içerisinde tüm bilimlerin açıklayıcı unsurlarını barındırmasına ön ayak olmasıdır. Ve Whitehead'e göre tabiat yasalarına ilişkin yapılan felsefi bir tartışmada üç farklı noktaya dikkatini çektiğini söyler;

Bütün sözlü iletişim biçimlerimizden önce gelen, varlığından zevk aldığımız doğrudan sezgilerimiz. Bu tür sözlü formüllerden diyalektik olarak yapılan çıkarsamalarla birlikte, bu sezgilerimizin sözlü ifadesi konusunda geliştirdiğimiz edebi biçimler, medenileşmiş bilincin aşına olduğu mümkün ilişkiler ağının uğraşması için geliştirilmiş, bütünüyle tümdengelsel olan bilimler dizisi (Whitehead, 2011: 158).

Whitehead'e göre bu üç farklılık hatırdan çıkarılmaması gereken durumlardır. Elbette ki medenileşmeye başlamış insanın, farkındalığının artması, çevresini ve kendisini aydınlatma yolunda kompleks düşünceler ve fikirler üretmeye başlaması, medeniyet düşüncesinin entelektüel faaliyetler ile olan ilişkisi de tabiatın anlaşılması

noktasında önemlidir. Bir alan içerisinde yaşayan sosyal varlıkların, tabiat ile ilgili çeşitli görüşleri, en temelde hakikat arayışını da ifade etmektedir. Bu sebeple bireyden tabiatuzanan sosyal ilişkiler ve anlam ağı, medeniyetin ve felsefenin de öncüsüdür. Uzlaşım fikrinden tutun da matematiksel izaha kadar medeni insanın serüveni anlatılmaktadır.

2.3.4. Medeniyet Düşüncesi

Whitehead, medeniyet fikri ile hakikat arasında bir bağlantı kurmaktadır. Hakikat ise ona göre görünüş ve gerçeklik ile ilgilidir. İnsan sosyal bir varlık olarak hem çevresi hem de diğer varlıklar ile etkileşim halindedir. Whitehead'e göre görünüş ve gerçeklik arasındaki ilişki bir tür hakikat ilişkisidir (Whitehead, 2011: 272). Bizim sahip olduğumuz duyu algımız, gerçeklikten gelen verilen alınmasında görünüşü ifade eder. Bizler tecrübe varlıkları olarak etrafımızla bu şekilde etkileşim halinde oluruz. Whitehead'e göre hakikat ile ne kastedildiğinin anlaşılması ve bu bağlamda hakikatin ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir. O hakikat denildiği zaman bir tür ilişkinin algılanması gerektiğini söylemektedir. Ancak hakikat içerisinde birinci türden ve ikinci türden ilişkiler barındırmaktadır. Görünüş ve gerçeklik arasında hakikat ilişkisi söz konusudur, bu ilişki içerisinde duyu algısının hakikati, sembolik hakikat gibi durumlar da yer almaktadır. Fakat hakikat hangi türden ya da nasıl olursa olsun bütünüyle kavranmalı ve zamanında izah edilmelidir (Whitehead, 2011: 272).

Eğer hakikatin bütünsel bir kavrama ile zamanında izah edilmez ise, kâinatın tahribatı ile karşı karşıya kalacağımızı dile getirir. Bu konu ile ilgili kendi ifadeleri şu şekildedir;

Oysa, hakikati bütün boyutlarıyla bilmek gerekir. Küçük bir gerçek büyük kötülöklere yol açabilir. Ve büyük yanlışlıklar büyük kötülöklere şeklini alabilir. Mesela Newton'un düşüncesindeki modern gözlem tarafından ifşa edildiği gibi Kepler'in Yasaları'nın yanlışlıkları hükümler olmuş olsaydı, dünya belki de hala Yerçekimi Yasası'nı bekliyor olacaktı. O halde hakikat, mutlaka tam vaktinde telaffuz edilmelidir (Whitehead, 2011: 273).

Düşünce tarihindeki atılımların ve keşiflerin, insanlık için çeşitli hakikatlerin ortaya çıkarılmasını içerdiğini söyleyecek olursak, zamanında yapılan büyük işlere denk gelmektedir. Kâinatın anlaşılması noktasında, hakiki olanın aranması ve gerçeklik ile görünüşün izahı oldukça önemlidir. Fakat düşünce tarihinin aynı zamanda bir başarısızlıklar ya da yanlışlıklar tarihi olduğunu da unutmamak gerekir. Whitehead, gerçeklik ve görünüş ilişkisi temelinde hakikat arayışının ve çeşitli türlerde

bu arayışın gerçekleştirildiğini iddia etmektedir. Hakikat arayışının oldukça kompleks iç yapısı ile yüzleşmekten korkmamak gerektiğini, medeniyetin ilerlemesi ve medeniyetin hakikat ile ilişkisini gösterse de bir noktada Aristoteles ve Kant'ın atlanmaması gerektiği düşünülmektedir.

Hakikat, hakikatlik olması bakımından bir tanedir. Fakat teorik faaliyet alanı ile pratik faaliyet alanlarının hakikati ya da hakikat arayışları birbirinden farklıdır. Benim hakikat yönündeki iddiam, teorik alanın kavramak (anlamak) ve amaç, pratik alanın ise dil ve aktivite ile ilişkili olduğu şeklindedir. Bu fikirden hareketle teorik ile pratik arasında kesin bir ayırım olmadığı düşünülmektedir. Teorik faaliyet alanı, pratik faaliyet alanında gerçekleştirilecek olan dilsel ve eylemsel aktivitenin, kavramsal ve amaçsal arka planını oluşturmaktadır. Aslında bu durum Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* kitabında yaptığı, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'nde sözünü ettiği teorik akıl ile pratik akıl arasındaki ayırım gibi düşünülebilir.

Her iki alanın birbiri ile olan bağlantısı ve ilişkisi gerçeği yadsınamaz bir şekilde kendisini gösterse de farklı alanların farklı hakikatleri vardır, hakikat sadece hakikat olması bakımından tektir şeklinde bir ifadenin kullanılmasında bir sakınca görülmemektedir. Whitehead'ten farklı olarak benim bu aşamadaki temel fikirlerim hakikat kavramının,

(1) Anlam,

(2) Amaç,

(3) Dil,

(4) Aktivite,

ile ilişkilendirilerek açıklanması gerekliliğidir. Hakikati aramak demek, sürece dahil olmuş herhangi bir bireyin anlam dünyasındaki amaçları, dilsel bağlamdaki işlevselliği ve harekete geçme kabiliyetinin kullanılmasıyla doğrudan ilişkili olduğu düşünmekteyim. Birey anlama gücünü, amaçlarının gerekçelerini, dil bağlamını ve gerekli eylemleri yapma durumunu kavramış ise hakikatin bu süreç olduğunu da kavramış demektir. Eğer bir birey hakikat olacak şekilde düşünmek ve hakikatli işler yapmak istiyor ise, temel fikrim çerçevesinde anlam, amaç, dil ve eylem arasındaki temel bağı kavramış olmalıdır. Medeniyet ancak bir anlamı, amacı, dili ve çeşitli eylemleri varsa medeniyettir. Bu süreçte, hakikatin ortaya konmasındaki anlam,

amaç, dil ve eylem ilişkisini bize öğretecek olan ise felsefenin kendisinden başka bir alan değildir. Her türden faaliyet alanı kendi hakikatini ortaya koymak istiyorsa, anlamını, amacını, dilini ve eylemini ortaya koyma gücünü kendinde bulmalıdır. Bu süreç hakikatin bizatihi kendisinin sürecidir. Bu nedenle felsefi düşüncenin iyi anlaşılması hakikati ortaya koyma çabası düşüncesindeki ilk adım olmalıdır.

2.3.5. Felsefi Düşünce

Felsefenin aradığı şey bilgidir ve özne ile nesne arasındaki bilinçli ayrıştırma işlemi ile öznedeki var olan subjektif formlar ve bu formlara ilave durumlar bilgiyi ifade etmektedir. Ancak, özne ve nesne ilişkisi sadece bilen ve bilinen şeklinde bir formda ele alınmamalıdır. Bu indirgemeci bir yaklaşımdır ki bilgi hususunda bundan daha geniş bir işlevsellik söz konusudur. Whitehead'e göre bu en basit ve yalın şekilde ifade etme şeklidir. Fakat tecrübenin temel yapısına ve örüntüsüne başlangıç olabilecek şekildedir. Ona Göre salt bilgi fikri yüksek bir soyutlama ve bilinçli bir ayrımı ifade etmektedir. Fakat bilgi noktasında daha önemli bir husus varsa o da tutkulu bir ses ile, gerekçesi iyi gösterilmiş ifadelerdir. O bu durumu şu şekilde ifade eder;

Daha genel olarak ifade etmem gerekirse, temel gerçek, alakası iyi gösterilmiş şeylerden kaynaklanan tutkulu bir tonun yükselişidir (Whitehead, 2011: 200).

Daha önce sözünü etmiş olduğum kavrayış ve algı kavramlarının felsefi boyutta işlevselliğine yönelik bir durumdan söz edilmektedir. Sokrates'in sesini duyurma tutkusu, Platon'un ideal olanın bilgisinin dışavurumu olması bu durumun en iyi örneklerinden birisidir. O halde dilin kullanımı ve şeylerin arasındaki etkileşimin dil bağlamındaki çözümlemesi ve iyi şekilde izahı tecrübenin işlevsel hale getirilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Spekülatif düşüncenin amacının gerçekleştirilmesinde ise matematik ve mantık, tecrübe alanının teorik faaliyet alanında etkili izahını sunmak için önemli iki dildir.

Whitehead, matematik gibi bir dilin, düşünce tarihindeki yeri ve işleyişi üzerinde *Bilim ve Modern Dünya* kitabının ikinci bölümünde değinmiştir. Ona göre matematik insan tininin (ya da düşüncesi) en orijinal yaratımlarından birisidir ve bu orijinallik ona göre son derece muğlak (ya da soyut) şeyler arasındaki ilişkilerin sergilenmesi olgusuna dayanmaktadır. Matematiğin kesinliği ise Whitehead'e göre tam soyut genelliğinden kaynaklanmaktadır (Whitehead, 2018: 39).

Burada kastedilen şey matematik ve mantık gibi dillerdeki önermeler ve önermeler arasındaki ilişkilerin sonuçlarındaki kesinlik, modalitesinden kaynaklanmaktadır. Burada sözü edilen doğruluk türü, Aristoteles'in *İkincil Analitikler*'de sözünü ettiği zorunlu doğrulardır.

Whitehead'deki tam soyut genellik kavramının bir kısmını bu zorunlu doğru modalitesi doldurmaktadır. Mantık ve matematik gibi bilimler, dilin gelişim tarihinin de oldukça önemli bir parçasıdır. Whitehead'e göre Dilin gelişiminin tarihi, fikirlerin gelişimsel analizinin de tarihidir (Whitehead, 2018: 45). Spekülatif düşünce de bu iki dil ve bilim ile doğrudan ilişkisi bir biçimde hareket etmektedir. Eğer bir geçmiş, şimdi ve gelecek arasında bir bağ kurmak istiyorsak, geçmişin dil gelişimini, sosyal etkileşimini, düşünce biçimini analiz etmeliyiz. Çünkü insanlığın en temel davranışları bu gerçeğin tanığıdır (Whitehead, 2011: 217).

Bu bağlamdan hareketle gerçekliğe ve kâinata dair bir belirlenimde bulunan Whitehead şu ifadelerle yer verir;

Kâinatın gerçeklikleri, her bir süreç münferit bir gerçek olarak tecrübe süreçleridir. Kâinat, bu süreçlerin daima gelişen bir toplamıdır (Whitehead, 2011: 223).

Eğer kâinattaki gerçeklik varsa, bu gerçeklik tecrübe edilen bir süreçtir ve bu tecrübe süreçlerinin toplamı ise kâinatı meydana getirmektedir. Gerçeklik, süreç bağlamında ele alınıp değerlendirilmelidir. Temelde aktif olarak gerçekliği tecrübe eden aktüel varlıklar kâinatı meydana getiren bir faktördür. Geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bağlantıyı kuran özne, gerçekliğe dair tecrübelerinden hareketle varlığını oluşturmaya devam etmektedir. Nitekim Whitehead buradan hareketle şöyle bir sonuca varır;

Bütün failerin gerçekliklerle sınırlı olduğunu varsayan Aristocu öğretisi kabul edilebilir. Aynı şekilde, varoluşun gerçek anlamı 'failde bir aktör olmaktır' ya da başka bir ifadeyle 'bir farklılık husûle getirebilmektir' şeklindeki Eflatuncu yargı kabul edilebilir. Dolayısıyla bir şey olmak, bir gerçekliğin analizinde bir faktör olarak keşfedilebilir olmaktır (Whitehead, 2011: 224).

Hem Platon'u hem de Aristoteles'i fikir olarak bir araya getiren Whitehead'in hem gerçekliğe hem de gerçeklik içerisinde var olmaya ilişkin bir fikir öne sürdüğünü görmekteyiz. Eğer gerçeklik içerisinde bir şey olma gayesi olan bir şey varsa, gerçeklik analiz edildiğinde fail olarak orada keşfedilmeyi bekleyen bir potansiyele sahip bir

şeyolması gerektiği dile getirilmektedir. Felsefe, hakikati ve bilgiyi arama yolunda, bu gerçeklik analizini üstlenecek olan sistematiktir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜREÇ FELSEFESİ

Whitehead'in süreç felsefesi, 20. yüzyılın başlarında geleneksel metafizik sistemlerin eksikliklerine, özellikle o dönemde yaygın olan düalistik ve statik gerçeklik görüşlerine bir yanıt olarak ortaya çıkmaktadır (Levi, 1959: 432). Süreç felsefesinin temelinde sabit, statik bir madde olduğu görüşünü açıkça reddeden Whitehead, sürekli akış halindeki dinamik bir yapının varlığını kabul etmektedir. Süreç fikri, sürecin maddeye göre önceliği, her şeyin birbiri ile olan bağıllığı, gerçekliği şekillendirmede yaratıcılığın rolü ve öznel deneyimin dinamik doğası dahil olmak üzere temel ilkeleri inceleyerek çağdaş felsefi söylemde süreç felsefesinin önemini keşfetmeyi amaçlamaktadır.

Süreç felsefesi ile eş anlamlı görülen Whitehead-Hartshorne geleneği ile devam ettirilen düşünce sisteminin en belirgin özellikleri arasında; (1) Metafizik kurgu yönetimi, (2) Olay (dinamizm) ontolojisi, (3) Pan-deneyimcilik iddiası, (4) kavrayış fikrinin geliştirilmesi (5) pananteist tanrı öğretisi yer almaktadır (Hustwit, 1995).

Zamana ilişkin düşüncesini doğa ve organizma felsefesi üzerinden bizlere aktaran Whitehead'e göre, zaman ve mekâna ilişkin ölçü hesabımızı, maddi bedenler ve olaylar arasındaki ilişkiye değil, duyu algısının daha nihai durumlarına dayandırmalıyız. Ona göre sürüp giden gerçeklik vardır ve bu gerçeklik içerisinde açıklanması gereken ve anlaşılması gereken birtakım oluşumlar söz konusudur.

Özellikle *Doğa Kavramı* isimli eserinin üçüncü bölümünü zaman ve gerçeklik arasındaki ilişkiyi açıklamaya ayıran Whitehead, ilişki içerisindeki varlıklardan söz ederek işe başlar. Bu noktada algı ve kavrayış kavramlarını ön plana çıkarır. Ona göre gerçeklik alanı algılar ve kavrayış ile doğrudan ilişkilidir ve bir varlık spekülative bir soyutlama ürünüdür. Bu bağlamda zamansal ilişkiler de kavrayış gücüne sahip bir öznenin sıralama ilişkisini ifade etmektedir. Aslında zamansal ilişkiler dediğimiz olgu, algı ve kavrayış ile doğrudan ilişkili bir gerçeklik zemininde sıralama ilişkisini ifade eder (Whitehead, 2018: 13).

Zaman dilimi olarak nitelendirdiğimiz şey ona göre, kendi zamansal ilişkileri bağlamında bilinebilen varlıkların duyu farkındalığı yoluyla açılanmasını ifade etmektedir. Bu bağlamda herhangi bir olayın fark edildiği zaman dilimi tamamıyla algılayanın bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Whitehead bu durumdaki olayları şu şekilde ifade eder; bu olaylar tüm doğanın duyu farkındalığında açılanmış olarak var olduğuna dair genel olgu bütünü oluştururlar. Diğer olayların doğanın bütünlüğüyle olan ilişkileri zamanın dokusunu oluşturmaktadır. (Whitehead, 2017: 66).

Whitehead'e göre algılayanın duyu farkındalığına bağlı olarak eşzamanlı gerçekleşen doğa oluşumları ayırt edilebilir olan şeydir. Aslında ifade etmek istediği şey, duyu farkındalığının doğrudan ayırt etme noktasında süre denilen bir bütünü ortaya koyar. Ona göre süre, duyu farkındalığı ile açılan ve doğanın somut bir tabakası olan bir şeydir. Whitehead, doğanın bir süreç olduğunu ifade eder. Ona göre amacımız bu süreci en iyi şekilde anlayabilmek ve açıklayabilmektir. Ona göre yapılacak en iyi şey bu durumu teorik olarak kanıtlayabilecek dili kullanmak ve diğer faktörler ile olan ilişkisini iyi bir şekilde tayin edebilmektir.

Zaman ile ilgili olarak dikkat edilmesi gereken durum ise bu sürecin zaman olarak ifade edilmesi gerekliliğidir çünkü doğru bir kullanım değildir. Doğa kendisini bir süreç olarak göstermektedir ve her bir sürenin gelip geçmesi aslında doğanın geçişini ifade eder. Doğanın geçişi ya da doğanın sürecinin zaman olarak ifadeedilmemesinin en önemli nedeni, ölçülebilir zamanın doğanın geçişine ilişkin temel bir olgunun sadece belli bir yönünü ifade etmesinden kaynaklanmaktadır (Whitehead, 2017: 66)

Doğanın geçişi ile ilişkili temel kavramlardan bir tanesi de “*devinim*” kavramıdır. Ancak bu noktadaki devinme kavramı Aristoteles'in anladığı anlamda bir devinme değildir. Duyu farkındalığının çeşitli edimleriyle doğrudan ilgilidir. Doğanın geçişi ya da süreci, aslında bir sürenin diğerine geçişini ifade etmektedir. Bu noktadaki süre kavramı zamanın ölçülebilir niteliğine de referans oluşturmaktadır. Süre kavramı felsefe tarihinde Bergson tarafından da kullanılmıştır. Hatta Whitehead, *Doğa Kavramı* adlı eserinde Bergson ile hemen hemen aynı durumudile getirdiklerini açıkça ifade etmektedir. Aralarındaki temel fark ise zaman ve süre kavramından ne anladıklarına dairdir. Whitehead, anlık olmak ve eşzamanlılık kavramlarının süre ile olan ilişkilerini anlatırken süre ile ilgili olarak şu ifadeler yer verir;

Süre, duyu farkındalığı tarafından belirlenen dolaysız bir olgu olarak doğanın tümü olabilir. Süre kendi içinde doğanın geçişini barındırır. Sürede, kendileri de süre olan öncüller ve sonuçlar bulunur ama bunlar daha çevik bir zihnin yanlısamalarına tamamına da denk düşebilir. Diğer bir deyişle süre zamansal yoğunluğu içerir. Dolaysızca bilindiği sürece doğa bütünüünün herhangi bir kavramı daima sürenin birkavramıdır (Whitehead, 2017: 69).

Doğa gerçekliğinin temelde süre gibi bir kavramla ilişkilendirilmesi, aslında doğanın özünün süreç olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Algılayan özneye ait duyu farkındalığının dolaysız bir şekilde kavrayışı doğanın tümünde var olan geçişi algılayabilir. Bu geçiş zamanın kendisi değildir fakat zamanın ölçülebilir niteliğinin bir göstergesi şeklindedir. Özne, doğa bütünüünde dolaysızca algılayabildiği herhangi bir kavramın sürecin bir parçası olduğunu bilmelidir. Nitekim aktüel varlıkların her birinde bulunan algı ve kavrama gücü, süreç ve gerçeklik ile doğrudan doğruya ilişkilidir.

Gerçeklik ve zaman ile ilişkili diğer önemli bir kavram ise “*yayılm*” kavramıdır. Whitehead sürelerin, bir sürenin diğerine doğru yayılmasını şu şekilde ifade eder;

Süreler, bir sürenin diğerine doğru yayılmasının iki terimli ilişkisel niteliğine sahip olabilirler. Dolayısıyla belirli bir dakika boyunca doğa bütünü olan süre, o dakikanın otuzuncu saniyesi boyunca doğa bütünü olan süreye yayılır. Bu ‘-e doğru yayılma’ ilişkisi – ben buna yayılım diyeceğim – sürelerden daha büyük bir alanı kapsayan temel bir doğa ilişkisidir (Whitehead, 2017: 71).

Ona göre bu yayılım aslında iki sınırlı olayın birbiri ile olan ilişkisini ve zamansal yayılımı da ifade etmektedir. Whitehead’e göre yayılım kavramı, bizim doğanın geçişini anlamamız için önemli bir yere sahiptir. Çünkü doğanın geçişinde var olan zamansal süreklilik hakkında bize bilgi vermektedir. Aynı zamanda yayılım ile gerçeklik alanındaki bütün ve parça ilişkisini de anlamaktayız. Ona göre yayılım ile bütünüün belli parçalar üzerine yayılmasını gayet algılayabilmekteyiz. Nitekim ona göre doğadaki süreklilik de bu yayılımdan kaynaklanmaktadır. Her olay diğerlerine doğru ve diğer olaylar da ona doğru yayılır (Whitehead, 2017: 72).

Whitehead’in bu ifadelerinde olayların arasındaki ilişkiyi yayılım kavramı ile açıklamaya çalıştığını net bir şekilde görmekteyiz. Gerçekten de doğadaki olayların etkileşim ve ilişkisine baktığımız zaman her birinin diğerinin üzerine doğru yayıldığını görebiliriz. Tüm bu silsile parça olarak sürelerin ve bütün olarak sürecin bir parçasıdır.

O zaman ve doğanın hangisinin hangisini içerdiği hususunda da bu bağlamda tartışır. Ona göre zamanın mı doğada bulunduğu yoksa doğanın mı zamanda bulunduğu önemli belirlemelerden birisi haline gelmektedir (Whitehead, 2017: 79).

Ona göre zaman bir şekilde doğanın ötesine yayılmaktadır ve kendisi zaman ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır;

Zaman vardır; çünkü olaylar vardır ve olaylar haricinde hiçbir şey yoktu ve duyu farkındalığının ve düşüncenin bir geçişi vardır. Bu sebeple geçişin niteliği doğanın ötesine kadar yayılır (Whitehead, 2017: 85).

Ona göre ölçülebilir zaman denilen olgu doğanın bir parçası niteliğindedir ve zihnin doğa ile ilişkisi olan duyu farkındalığı aracılığıyla algılanmaktadır. Ona göre zihnin sahip olduğu şey ise duyu farkındalığının yanı sıra hafızadır ve hafıza geçmiş ile şimdi arasındaki bağı kurmada oldukça önemlidir. Whitehead'e göre hafıza denilen olgu geçici olmak durumundan bir kaçıştır (Whitehead, 2017: 81).

Zaman söz konusu olduğunda zihnin geçmiş ve şimdi arasındaki bağı nasıl kurduğunu anlamaya çalışan Whitehead'e göre; geçmişin doğadaki zamansal ardışıklığını hiçe saymadan şimdide dolaysız bir biçimde kavrama yetisini kullanmasındandır. Nitekim Whitehead bu teorinin düşünsel bir şekilde ifade edildiğini ve gözlemin ideal kesinliğini içerdiğini de söyler. Tüm bu tartışmalar neticesinde zihin yani düşünce, gerçeklik ve zaman arasında ilişki kuran Whitehead, zihnin geçişi ile doğanın geçişi arasında bir bağlantı kurar.

Zihnin geçişinin doğanın geçişine olan bağlılığı, her ikisinin de bütün varlıklara hükmeden geçişin bazı temel karakterlerini paylaşmalarından kaynaklanır...Zihin zamanda ve mekânda yer alma tarzı doğa olaylarının zamanda yer alma tarzıyla aynı değildir. Fakat zihin doğanın geçişiyle kedi geçişinin özgün bağlılığı sebebiyle zamanda ve mekânda türetilmiş bir şekilde vardır. Bu sebeple zamandaki ve mekandaki zihin bir anlamda kendine özgüdür (Whitehead, 2017: 86).

Whitehead'in bu ifadelerinden anlıyoruz ki, zihnin kendisine özgü yapısı zaman ve mekân ile olan ilişkisinden gelmektedir. Doğanın geçişi ile kendi iç geçişi arasında bir bağ kuran zihin duyu farkındalığı aracılığıyla bu ilişkiyi yürütmektedir.

Duyu farkındalığı aracılığıyla algılayan bireyin faaliyeti aracılığıyla parçalara ayrılır ve mekân ile zamana ilişkin belirli özellikler bu parçalarda barınır. Whitehead'e göre duyu farkındalığı için dolaysız olan şey ise süredir ve şimdi, süre

içerisinde bir geçmişbir de geleceği barındırmaktadır, şimdi olarak algıladığımız şey ise hafızanın canlı sınırır, bu canlılık bir süre içerisinde ayrılmış olan sahayı aydınlatmaktadır (Whitehead, 2017: 86-87). Bu noktada Whitehead aslında zamanın ve doğanın araştırılabilmesi, anlaşılabilmesi ve analizinin yapılabilmesini hafızanın sınırları ile bağdaştırmaktadır. Ona göre gerçekliğin ve zamanın anlaşılmasındaki en temel faktör, aktüel gerçekliğin sınırları ile anlaşılabilmesi düşüncesi ile paralellik göstermektedir.

3.1. Süreç Felsefesinin Dinamik Yapısı

Süreç felsefesinin önemi, gerçekliğin doğasını anlamak için kapsamlı bir çerçeve sağlama yeteneğinde yatmaktadır. Temel ilkelerinden biri, sürecin maddeye göre önceliğidir. O bilen öznenin felsefi analizinden başlayan ve dünyanın dışavurumlarına doğru ilerleyen tuhaf modern uygulamayı reddeder. Süreç felsefesine göre önce gerçeklik ve kâinat anlaşılmalı daha sonra ise bu gerçeklikte öznenin yeri tanımlanmalıdır (Huswit, 1995). Statik varlıklara öncelik veren klasik metafizik sistemlerden farklı olarak süreç felsefesi, gerçekliğin temelde dinamik süreçlerle karakterize edildiğini ve metafiziksel kurgu fikrinin de bu iddia üzerine kurulması gerektiğini ileri sürmektedir (Huswit, 1995; Whitehead 1951: 249). Geleneksel yaklaşımdaki bakış açısına karşı öne sürülen bu değişim, bizi dünyayı, değişimin ve akışın içsel olduğu, birbirine bağlı olaylar ve ilişkiler ağı içerisinde bütünsel bir dünya görüşü oluşturabilmenin davetini içermektedir.

Süreç felsefesinin bir diğer önemli yönü de spekülatif düşüncenin sahip olduğu yaratıcılığının gerçekliği şekillendirmedeki rolüdür. Süreç felsefesi genelde aynı anda deneycilik, akılcılık ve imgelem metodolojilerini kullanmaktadır (Huswit, 1995). Whitehead Süreç ve Gerçeklik isimli eserinde bu durumu daha iyi anlaşılır hale getirmek için kısa bir uçak uçuşu benzetmesini yapar; felsefe yaşanan deneyimin somut gerçekliği zemininde başlar. Deneyim, teorilerimiz için bize ham verileri sağlamaktadır. Sonra düşünce havalanır ve zeminle temasını koparır. Bu temasın kopması yaratıcılığa doğru yükselişi ifade etmektedir. (Huswit, 1995). Bu çerçeve de anlıyoruz ki yenilik ve değişimin sürekli ortaya çıkmasının arkasındaki itici güç olarak anlaşılan yaratıcılık, Whitehead'in metafizik sisteminin merkezinde yer almaktadır. Yeniliğe yönelik yapılan bu yaratıcı ilerleme, yeni olasılıkların sürekli olarak ortaya çıktığı ve hayata geçirildiği gerçekliğin dinamik doğasını da yansıtmaktadır. Ancak nihai noktada teorilerimiz yere inmeli ve zemin ile yeniden

temas kurmalıdır ki deneyimin otoritesine cevap verebilsin (Huswit, 1995, Whitehead 2021). Yaratıcı imgelemin doruklarından zemine temas eden bu süreçte Whitehead'ın süreç epistemolojisinde kurguların (teorilerin) olgulara temas etmesi konusunda arka planda kararlı fikrinin yatması söylenebilir.

Whitehead'e göre deneyimin her anı veya gerçek olay, kendine özgü bir oluş süreciyle karakterize edilmektedir yani; gerçeklik atomik ve anlık olaylardan meydana gelmektedir (Huswit, 1995). Fiili deneyimler izole olaylar değildir, içinde meydana geldikleri daha geniş ilişkiler ağıyla yakından bağlantılıdır. Whitehead evrendeki her şey birbiriyle bağlantılı olduğunu, diğer varlıklar ile ilişki içinde olduğu noktasına dikkati çekmektedir. Duyularımız aracılığımızla algıladığımız nesnelere – her türden nesne – seri olacak şekilde düzenlenmiş anlık fiili olaylar dizisinden meydana gelmektedir (Huswit, 1995). Öznel deneyime ilişkin bu ilişkisel bakış açısı, gerçekliğin zihinsel ve fiziksel yönlerinin ayrılmazlığını vurgulayarak Descartes'tan gelen geleneksel ikili zihin ve beden kavramlarına karşı da bir anti-tez konumunda yer almaktadır.

Whitehead, gerçekliği, varoluşun temel yapı taşları olan gerçek varlıklar veya gerçek olaylardan oluşan bir şey olarak tasavvur etmektedir (Whitehead, 2021: 154-156). Bu varlıklar statik maddeler değil, oluşumun dinamik süreçleridir. Her gerçek varlık, gerçekliğin devam eden akışına katkıda bulunan benzersiz bakış açısı ve yaratıcılığıyla karakterize edilmektedir ki cisimlerin yalnızca dış etkiler yoluyla birbirlerini etkileyebilecekleri bilimsel materyalist yorumu ve maddeye dayalı metafizik öğretisini reddeder (Huswit, 1995). Süreç felsefesi, aktüel olayların birbirlerini içsel ve dışsal ilişkiler aracılığıyla etkilediklerini savunmaktadır: Ona göre aktüel olaylar içsel olarak bir diğeri ile ilişkili olduğundan, geçmişteki olaylar şimdiki olayın asli karakterine katılır ve katkıda bulunur (Huswit, 1995).

İçsel olarak ilintili olmanın birincil vasıtası Whitehead'ın kavrayış terimidir (The IEP, 1995). Kavrayış bir aktüel olayın deneysel etkinliğidir; yani geçmişteki bir olayın nitelikleri, kavrayış vasıtasıyla şimdiki olaya aktarılır. Böylece bir olay, geçmişindeki bir olayın belirli özelliklerini (örneğin, kırmızının bir tonu veya belirli bir önerme) kavrar (Huswit, 1995). Kavrayış yoluyla geçmişteki bir olay kurucu olarak şimdiye gelir ve şimdiki olayın asli karakterine katkıda bulunur. Aslında, tüm aktüel olaylar birbirini kavramaktadır ve düşüncenin ana çizgisi olarak adlandırdığı işleyişi her fiili durumun çevresi, çevreden soyutlama ve uyarlanmış

çevre şeklindedir (Huswit, 1995, Whitehead, 2021: 330). Bu nedenle, süreç filozofları dünyayı dayanışma ve ilişkiselliğin karmaşık ve geniş bir ağı olarak tanımlayarak bütünselliğe bir gönderme yapmaktadırlar.

Bu çerçevede süreç felsefesinin temel kavramlarını beş madde şeklinde özetlemek mümkündür;

- Süreç felsefesi, değişim ve gelişimin statik varlıktan daha temel olduğunu öne sürülmektedir. Gerçeklik, değişmeyen maddeler koleksiyonu değil, birbirine bağlı olaylar ve süreçler dizisi olarak ifade edilmektedir.
- Varlıklar izole bir şekilde değil, ilişkileri ve etkileşimleriyle tanımlanır. Bir varlığın doğası, diğerleriyle olan bağlantılarıyla belirlenir ve bu, bütüncül ve aklı bir gerçeklik görüşünü vurgulanmaktadır.
- Whitehead'in süreç felsefesi, öznelliği metafizik çerçevesine dahil eder ve tüm varlıkların bir dereceye kadar deneyim veya öznel taşıdığını öne sürer. Bu ilke, zihin ve madde arasındaki çizgiyi bulanıklaştırarak gerçekliğin pan-deneyimsel bir görüşünü önermektedir.
- Zaman, süreç felsefesinin merkezi bir unsurudur ve kesintili anların doğrusal bir ilerlemesi olarak değil, sürekli akan bir süreç olarak görülür. Bergson'un süre kavramı, bu öznel, niteliksel zaman deneyimini yakalar ve varoluşun akışkan ve dinamik doğasını vurgulanır.
- Evren doğası gereği yaratıcıdır ve sürekli yeni biçimler ve desenler üretir. Bu yaratıcılık rastgele değildir, belirli ilke ve eğilimleri takip eder ve değişim süreçlerinde hem istikrar hem de yenilik sağlamaktadır.

3.2.Süreç Biçimleri

Aklımıza gelebilecek her türlü alandaki her türden olayı kapsayacak şekilde düşünülmesi gerektiğini söyler. Eğer gerçeklik ile süreç arasında bir bağ varsa, süreç gerçekliğin bütününe kapsayacak şekilde olmalıdır. Aksi takdirde varlığın ve tabiatın özünün ifade edilmesi noktasında süreç kavramı eksik kalacaktır. Mekân ve zamana ilişkin bağlantılar da dahil olmak üzere süreç biçimleri içerisinde yer almaktadır.

Descartes'ın statik bir varoluş düşüncesi üzerine inşa etmeye çalıştığı mükemmellik fikrinin eleştirisi ile işe başlayan Whitehead, dikkat çekilmesi gereken noktayı şu şekilde ifade eder; bu gezegendeki hayat bizim yaşadığımız tecrübeye de

gün yüzüne çıktığı haliyle zamanla-mekanla kayıtlı yıldızlar sistemi müşahede edilen düzene bağlı olarak sürer. Bu hususi düzen biçimleri, her ne suretle olursa olsun nihai bir zorunluluk sergilemezler. Tabiat kanunları bizim pek fazla farkında olmadığımız geniş bir aktivite süreci içinde hâkim olduğu gözlenen aktivite biçimleridir (Whitehead, 2011: 108).

Whitehead'in bu noktada sözünü etmiş olduğu aktivite süreci, içinde birçok aktivite biçimini barındırmaktadır. Az önce sözünü etmiş olduğumuz her türden olan, aktivite sürecini meydana getiren durumları kapsamaktadır. Bu bağlamda Whitehead süreç fikrinin form, veri ve geçişkenlik gibi olgular ile bağlantılı olduğunu dile getirerek, analiz edilmeleri gerektiğini savunur (Whitehead, 2011:109; 2021: 193-198).

Whitehead'e göre doğada süreç ritmi mevcuttur ve süreç faal bir şekilde eylem ortaya koyma durumu için temel bir olguysa, her bir olay kendi başına bir süreç olarak betimlenebilir. Newtoncu ve Descartesçı yaklaşımların bu noktada maddeyi zamandan soyutlayarak işe koyulduklarını ifade eder. Ona göre böylesi bir durum süreç fikrinin anlaşılmasını zorlaştırıcıdır. Gerçeklik içerisinde var olan her bir fenomenin sahip olduğu kendisine özgü bir kavranış biçimi bulunmaktadır (Whitehead, 2011: 110). Algılayan özne olarak bizler, fenomen ile karşılaştığımız ilk anda algılarımız ile doğrudan tecrübe ederiz. Kâinatı algılarımız aracılığı ile tecrübe etsek de doğru bir soyutlama işlemine tabi tutmadan analizini gerçekleştirmek pek de mümkün değildir. Farkındalığı sahibi bilincimiz yapmış olduğu soyutlama işlemi ile kendisine özgü kavranış biçimi olan fenomeni analiz eder. Böylelikle, süreç bağlamında betimlenebilen bir olgu halindedir. Bizim algılarımıza gelen ve süreç fikri bağlamında betimlenebilen şeyler verilerdir. Verilen arasındaki geçişkenlik ile de süreç sağlanmış olur (Whitehead, 2011: 111). Bu aktivite fiili olarak var olma ve yok olma sürecidir. Verilerin geçişkenliği fiili olarak aktif var olma ve yok olma kompozisyonunu ihtiva eder. Gerçeklik ve kâinat, aktüel olarak ya da diğer bir deyişle bilfiil var olan verilerin geçişkenliği ile meydana gelen süreci kapsamaktadır. Whitehead *Düşünme Biçimleri* adlı eserinde, bu süreci bir gelişim ve yok olma süreci olarak tanımlar. Varlığa ilişkin, bilfiil varoluş türünün mahiyeti ile ilgili ise şu belirlemeyi yapar: Esas itibarıyla veri, bu veri ile irtibatlı bir forma sahip olan süreç ve daha sonraki süreç için veri alanında karşılaşılan meseleden kısacası veri, süreç ve meseleden oluşan yaratıcı aktivitedeki sonuçlarını gönderme yapmakla

açıklanabilir. Aynı zamanda makroskobik ve mikroskobik süreç olacak şekilde temel iki süreç olduğunu da eklemektedir (Whitehead, 2011:111; 2021: 341).

Whitehead veri ve geçişkenlik gibi kavramları analiz ederken esas olarak hayatın içerisindeki hareketliliğe ve sürekli gerçekleşen veri aktarımına da dikkat çekmek istemiştir. Bana göre Whitehead kendi içerisinde felsefi bir analiz yapmış olsa da sosyolojik boyutu olan bir konuyu da incelemektedir. Günümüzde dünyanın herhangi bir yerindeki herhangi bir veriye ulaşmak sahip olduğunuz bilgisayarınız, cep telefonunuz ve özellikle internet hızınız ile doğru orantılıdır. Aslında Dünya verilerin sürekli aktığı bir süreci ihtiva etmektedir.

Sürekli veri akışının olduğu bir dünyada tecrübelerimizin verileri Whitehead'e göre iki çeşittir; fiili olarak gerçekleştirilmiş veriler ve gerçekliğin potansiyelleri olarak analiz edilebilir veriler. Bu iki veri her ne kadar tecrübemizin verilerini ihtiva etse de bu iki çeşide üçüncü bir çeşidin eklenmesi gerektiğini düşünmekteyim. Bu çeşit gelecek zamana ilişkin, gerçekleşmesini istenen beklenti ve hayal gibi zihnin ürünlerini kapsayıcı şekilde ifade edilmelidir. Fiili olarak gerçekleşmiş veriler ve gerçekliğin analiz edilebilir potansiyellerinin yanında geleceğe yönelik beklentileri kapsayan zihnin tasarımındaki veriler de eklenmelidir. Çünkü süreç düşüncesi, algılayan ve bilen özne olarak insanın tüm tasarımlarını kapsayacak şekilde oluşturulmalıdır. Buna ek olarak Whitehead, dünyanın bir bütün olarak anlaşılmasının, gerçekliği oluşturan sürecin özdeşlik ve farklılıklarının analiz edilmesiyle mümkün olabileceğini savunmaktadır (Whitehead, 2011: 120-125).

İçinde bulunan dünyada var olma ve yok olma süreci içerisindeki her bir aktüel varlık, süreç ile kendi tekilliğindeki özgün yapıyı da ortaya koymaktadır. Her bir aktüel varlığın geçmiş, şu an ve geleceğe yönelik tecrübi fikirlerindeki farklılaşmalar bu özgünlüğün de göstergesidir. Whitehead'e göre kâinat statik bir şekilde yorumlanmamalıdır. Bu onun içinde var olan potansiyellik fikrini de ortadan kaldırmaktadır böylece her şey olması gerektiği gibi algılanır. Yine ona göre süreç içerisindeki ardışıklık da organizmanın algısallığından doğan bir durumdan ibarettir. Bu bağlamda Whitehead'in vardığı sonuç şu olur; statikliği kabul etmeyen anlık gerçeklikteki potansiyeller, sürecin itici gücünü oluşturmaktadır (Whitehead, 2011: 121). En temelde evrene ve gerçekliğe dair yapılmış olan bu teori, Newtoncu mutlak ve bağımsız uzay ve zaman fikrine de sarsıcı olma niteliğindedir.

Whitehead'in vardığı sonuçta zamanın, mekânın ve Tanrı'nın, süreç felsefesi fikrinde oldukça önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Ona göre bu kavramların anlaşılması, süreç fikrinin de anlaşılmasının yolunu açmıştır. Sonuç olarak süreç felsefesinin önemi, gerçekliği anlamak için dinamik, ilişkisel ve bütünsel bir çerçeve sağlama yeteneğinde yatmaktadır.

3.3. Süreç Felsefesine Kritik Bakış

Whitehead'in süreç felsefesi gerçeği anlamak için zengin ve kapsamlı bir içerik sunma girişiminde bulunmuştur. Ancak kendisi analitik felsefe geleneği içerisinde anılıp bu gelenek içerisinde çözümlenmeler yapsa da gelenek tarafından eleştirilmiş hatta fikirlerini paylaştığı ve *Principia Mathematica* adlı eseri yazdıkları çağdaşı Russell tarafından da eleştirilere maruz kalmıştır.

Eleştiri geleneği içerisinde yer alan filozoflar genel anlamda Whitehead'in felsefesinin gereksiz derecede karmaşık ve belirsiz olduğunu, bu durumun birçok kişi tarafından etkili bir şekilde anlaşılmasını ve onunla etkileşime geçilmesini zorlaştırdığını ileri sürmektedir. Gerçek olaylar, kavrayışlar ve bütüncül gibi karmaşık terminoloji ve soyut kavramlar fikirlerin tam olarak anlaşılmasını olumsuz etkileyebilir ve insanları uzaklaştırabilmektedir. Whitehead'in felsefesi de sahip olduğu karmaşıklığı ve soyut terminolojisi nedeniyle sıklıkla eleştirilmektedir. Russell'ın mantıksal atomizmi ve analitik felsefesi, özellikle gerçekliğin doğası ve bilincin rolü gibi metafizik konularla ilgili olarak Whitehead'in süreç felsefesiyle tezat oluşturuyordu (Russell, 1948: 52).

Whitehead'in, tüm varlıkların belirli düzeyde deneyime veya öznel duyguya sahip olduğunu öne süren pan-deneyimcilik kavramına karşı da eleştirmenler, öznel durumları atomlar veya kayalar gibi bilinçli olmayan varlıklara atfetmenin akla yatkınlığını da sorgulamış bunun ampirik kanıtlardan yoksun olduğunu ve yanlışlanamaz olduğunu öne sürmüşlerdir (Grünbaum, 1964: 48).

Whitehead'in felsefesi ampirik kanıtlardan ziyade spekülative metafiziğe dayanması nedeniyle de eleştirilmektedir. Ebedi nesnelerin varlığı veya evrensel bir yaratıcı ilke kavramı gibi gerçekliğin doğası hakkındaki iddialarının çoğunun spekülative ve doğrulanamaz olduğunu ve bunların geçerliliği hakkında şüphelere yol açtığını savunulmaktadır (Ayer, 1961: 8).

Whitehead'in yaratıcılığa ve oluşa yaptığı vurgu, kuantum mekaniği ve karmaşıklık teorisi gibi belirli bilimsel teorilerle uyumlu olsa da onun tamamen materyalist bir ontolojiyi reddetmesi, ana akım bilimsel düşünceyle çelişkili olarak görülebilmektedir.

Birbirine bağlılığa ve yaratıcılığa yaptığı vurgu, etik, estetik ve metafizik üzerine değerli bakış açıları sunabilirken, toplumsal sorunlara somut çözümler sağlamada yetersiz kaldığını savunulmaktadır. Bu algılanan pragmatik ilgi eksikliği, Whitehead'in felsefesinin daha geniş entelektüel söylemdeki çekiciliğini ve etkisini sınırlayabilmektedir.

Whitehead'in felsefesine karşı olan bu argümanlar, özellikle bilincin doğası, metafizik ile ampirik bilim arasındaki ilişki ve felsefi çerçevelerin erişilebilirliği ve pratik uygunluğu ile ilgili olarak felsefi söylem içindeki önemli çekişme ve tartışma alanlarını vurgulamaktadır. Genel olarak Whitehead'in süreç felsefesi, gerçekliği anlamaya yönelik yenilikçi ve bütünsel yaklaşımı nedeniyle önemli beğeni toplarken, aynı zamanda karmaşıklığı, spekülative doğası ve bilimsel bakış açılarıyla uyumluluğu da dahil olmak üzere çeşitli cephelerde eleştirilerle karşı karşıyadır. Bu eleştiriler, gerçekliğin doğasına ve farklı felsefi çerçevelerin varoluşla ilgili temel soruları ele almadaki yeterliliğine ilişkin felsefe içinde süregelen tartışmaların da altını çizmektedir.

Matthew Segall, Whitehead'in felsefesi hakkında karşılaştırma yaparken elbette felsefe tarihini dipnot düştüğü filozofun fikirleri ile bir kıyaslama ile işe başlamaktadır. Ona göre Platon'un form teorisinden farklı olarak, Whitehead ebedi nesnelerin "gerçeklik açısından eksik" olduğunu öne sürülmekte ve dünyada ortaya çıkan herhangi bir fark, gerçek olayların kararlarına bağlanmaktadır. Platon'a göre, ebedi formlar önde gelen gerçekliklerken, fiziksel varlıklar türetilmiş kopyalar veya soluk taklitlerdir; Whitehead ise bu perspektifi tersine çevirir ve gerçekliğin, süregelen olaylar ve deneyimlerin yaratıcı kararlarına bağlı olduğunu vurgulanmaktadır. (Segall, 2019).

O aynı zamanda Whitehead'in düşüncesindeki tanrı kavramının doğa süreci içerisindeki işleyişinde eksiklik olduğunu şu şekilde ifade etmektedir; Whitehead'in de kabul ettiği gibi, Tanrı'nın evrendeki işlevine ilişkin kavramı eksiktir. Tezimde, Tanrı sürecini daha çoğulcu terimlerle yeniden yorumlama konusunda bazı

özgürlükler kullandım; öyle ki, her kozmik çağın kendi ilahi olayı vardır ve belirli özellikler sonraki dönemler tarafından miras alınmıştır (Segall, 2019).

Whitehead, Bergson gibi, materyalist "Bir Anda Doğa" fikrini tamamen reddetmektedir. Bu kavram, hem Einstein'ın görelilik teorisindeki uzay-zaman anlayışında hem de Newton'un mutlak uzay ve zaman görüşünde merkezi bir rol oynamaktadır. Whitehead, James ve Bergson gibi düşünürlerle birlikte, bu fikrin gerçekliğini inkâr eder. Ona göre, fiziksel modellerde ve denklemlerde kullanılan bu tür soyutlamalar, ölçümlerde ve teorilerde pratiklik sağlamak için geliştirilmiş basit araçlardır. Ancak, Whitehead'e göre, somut zaman bu tür modellerle tam anlamıyla ifade edilemez. Çünkü zaman her zaman bir süreçtir; sürekli bir akış ve dönüşüm içindedir. Zamanın doğasını ölçmeye yönelik her türlü girişim, zamanın içsel özelliklerini ve süreçlerini göz ardı ederek basitleştirir. Zaman, Bergson'un ifadesiyle saf bir ardışıklıktır; yani sadece mekansal durumların sıralı bir dizisi değil, sürekli bir dönüşüm ve değişimdir. Whitehead'in bu görüşleri, zamanın sadece fiziksel modellerde ölçülebilecek bir nicelik olmadığını, aynı zamanda sürekli bir yaşam ve deneyim halini temsil ettiğini vurgular. Ona göre, zamanı tam anlamıyla anlamak ve açıklamak için, sadece matematiksel formüller ve soyut kavramlar yeterli değildir; zamanın içsel dinamiklerini ve süreçlerini anlamaya yönelik derin bir felsefi ve fenomenolojik yaklaşım gereklidir (Segall, 2019).

Bu noktada zamanın ölçülebilirliği ile ilgili olarak belirtmek gerektiğini düşündüğüm bazı noktalara yer verilmelidir. Newtoncu mekanik zamanı reddeden ve Einstein'ın görelilik teorisinden beslendiğini düşündüğüm Whitehead'in süreç felsefesinde zamanın ölçülebilmesi ile ilgili olarak, görelilikte yer alan nesnenin konumu ve hızına göre zamanın değişkenliği fikrinin uygulandığını belirtebiliriz. Ancak bir yandan da çokluğun ve sürecin gerçekliğini sonuna kadar savunan Whitehead, zamanın ölçülmesi noktasında bireysel deneyimleri de ortaya sürmektedir. Bu da deneyimin farklılaşması noktasında zamanın ölçülmesinde birtakım sorunlar meydana getirmeye açık hale getirmektedir. Bu bağlamda Whitehead'in süreç felsefesi, zamanın ölçülebilirliğini tartışırken, bireylerin deneyimlerinin zaman algısını nasıl etkileyebileceğini vurgular. Bu durum, zamanın sadece fiziksel olarak ölçülebilir bir nicelik olmadığını, aynı zamanda kişisel ve sürekli değişen bir deneyim olduğunu gösterir. Dolayısıyla, zamanın doğası hakkında tam bir anlayışa varabilmek için hem fiziksel modellerin hem de bireysel

deneyimlerin perspektiflerinin birleştirilmesi gereklidir. Bu yaklaşım, zamanın karmaşıklığını ve çok boyutluluğunu daha kapsamlı bir şekilde açıklamayı mümkün kılmak gerekmektedir.

Burada önemli olan ölçmeyi ve hesaplamayı bırakmamaktır. Bilim, bilimin yaptığını yapmaya devam edebilir. Bergson'u takip eden Whitehead, bilim adamlarına, saatlerle yapılan ölçümlerin, fiziksel modeller ve uygar yaşamın koordinasyonu için uygun olsa da zamanın akışını hatalı bir şekilde mekansallaştırdığını asla unutmuyarak, bilim adamlarına ünlü "yanlış yerleştirilmiş somutluk yanılığında kaçınmaları gerektiğini hatırlatmak istemektedir. Bütün bunlarla birlikte Whitehead'in, doğanın soyut modellerindeki yaratıcı oluşumunu tahrif etmemek için bilimsel zekanın yeniden düzenlenebileceği konusunda Bergson'dan daha fazla umudu vardı. Onun meşhur karmaşık metafizik sistemi, sözde "organizma felsefesi" [günümüzde genellikle "süreç felsefesi" olarak bilinir] onun çabasının sonucudur (Segall, 2019).

Bu nedenle Segall'in düşüncesine göre organizma felsefesinin diğer deyiş ile süreç felsefesinin bazı dokunuşlara ihtiyacı gerekmektedir

Segall aynı zamanda Whitehead felsefesinin gelişme sürecinin Platon'un felsefesinin gelişme sürecinin zıt şeklinin yeniden oluşturulmuş hali olarak yorumlamaktadır. Onun bu ifadelerinde, aynı durumun peşinde koşan iki farklı yüze sahip tek bir madalyon benzetmesi yapılabilir. Ontolojik ve epistemolojik açıdan açıklanmak istenen süreç fikri ve formu için şu ifadelere yer vermektedir;

Ebedi nesnelermasaydı, Doğanın geçişinde artık herhangi bir potansiyel bileşen olmazdı. Geçmiş ve gelecek ontolojik olarak birbirinden ayırt edilemez hale gelecektir. Her şey zaten gerçekleşecek ve gerçek yaratıcılığa yer kalmayacaktı. Tüm süreç alışkanlık ve tekrarlamayla kilitlenecektir. Dahası, ebedi nesnelerm, diğer olaylarla ayırım gözetmeksizin bir araya gelmek yerine, gerçek olayların bireysel yaratıklar olmasına izin veren şeyin bir parçasıdır. Whitehead, gerçek olayları "içsel olarak ilişkili" olarak görüyor ve bu nedenle bir anlamda her olay, diğer tüm olayların ne olduğuna bağlı, ancak gerçek olaylara izin veren şey, deneyimin nasılımı karakterize etmede ebedi nesnelerm oynadığı aracılık rolüdür. Nesnel olarak verili olduğu şekliyle dünyayı doğrudan miras almak yerine, dünyanın benzersiz öznel yorumlarına karar verme fırsatları. Durumlar, yeni ebedi nesnelerm nüfuz ederek olası

alternatifleri değerlendirebilir, böylece yeni potansiyelleri yerleşik gerçekliğe davet edebilir. Son olarak, ebedi nesnelere, aksi takdirde bir değişim dünyasındaki istikrarlı varlıkları tanımamıza ve tanımlamamıza olanak tanıyan şeylerdir.

Filozofların birçoğu süreç felsefesinin kavramsal belirsizliklerini, ontolojik eksikliklerini ve tarihsel-toplumsal bağlamlardan kopukluğunu vurgulayarak, bu felsefi yaklaşımın daha derinlemesine incelenmesi gerektiği savunulmaktadır.

SONUÇ

Bizler, dünyaya gelen varlıklar olmamız itibariyle belli bir zamanda diğer bir deyişle çağda var olmaya başladığımızı rahatlıkla söyleyebiliriz. İlk andan itibaren mekân ve zaman insanı etkisi altına alır. Özne belli bir mekânda, belli bir zamanda bir şeylerin parçası olarak dünyaya gelir. Her insanın düşünme faaliyeti belli bir zamanda gerçekleşir ve belli bir zamanda fikirler oluşur. Bu nedenle zamanın ve mekânın anlamını keşfetmek, ontolojik ve epistemolojik olarak mahiyetlerini kavramak, bilmek, öğrenmek hatta bir şeyler öğretmek isteyen her bir birey için önemlidir. Bu çalışmanın temel amaçlarından birisi, zamanın ne olduğunu ve nasıl işlediğini, temel olarak bir sürecin parçası olduğumuzu ve bu sürecin de insanın kendi hakikatini aramaya yönelik olduğunu göstermektir. Böylelikle zamanın ve düşüncenin arasındaki bağlantının önemini de ortaya koymaktır. İnsanın kendisine ve çevresine ait hakikati arama serüveninde zaman ve mekânın yok sayılamayacağı gerçeği unutulmamalıdır.

Hakikat arayışında birçok isim ve düşünür yer almış, birçok fikir tarih sahnesinde sergilenmiştir. Bana göre mühim olan ise herhangi bir fikrin tarih sahnesinde sergilenmesinden ziyade, o fikrin nasıl ve hangi üslup ile sergilendiğidir. Elbette ki tekbir düşünür ya da filozofun fikirleri ile elde edilebilecek bir başarı değildir. Ancak insanlık ve düşünce tarihinin yanlışlıklar, tamamlamalar, yeniden yorumlamalar örüntüsü olduğunu hafızalarda tutmak gerekir. Bu bağlamda düşünüldüğünde Whitehead'in hem üslubu hem de düşüncesi genişletilmeye uygun ve müsait olarak gördüğüm bir sergileme biçimi olmuştur. Varılacak sonuç, gerçekliğin, süreç bağlamında ele alınıp ciddi ama eğlenceli bir dille ortaya çıkarılmasıdır. Hepimizin yaşam tarzı ve görüşü farklı olabilir, hayata baktığımız nokta değişebilir, fakat hepimiz bir sürecin parçasıyız.

Gerçekliğin içerisinde bilfiil varlığını sürdüren onlarca öznenin etkileşiminden meydana geldiği kadar insanın kendi iç dünyası ve kavrayışı ile ilgili olan bu süreç hepimizin en temel ve ortak noktasıdır. Bizler bu süreçte öğrenir, bu süreçte gelişir, bu süreçte çalışır ve bu sürecin bizim için hazırladığı son ile devam ederiz. Devam ederiz demekte herhangi bir sakınca görmüyorum. Çünkü bu zamanın ve mekânın ötesinde, Tanrı gibi bir hakikatin parçaları olan biz tanrıçıklar varlığımızı sürecin farklı boyutlarına taşıyacak şekilde inşa ediyoruz. Süreç hiçbir zaman yok

olmaz ya da ortadan kalkmaz. Ama algılayan özne var olma ve yok olma arasında devam eden bir silsiledir. Whitehead'in organizma felsefesi bu durumu gayet net ve açık bir şekilde ifade etmektedir.

Süreç ve Gerçeklik adlı kapsamlı eserinin başlarında felsefe tarihini Platon ve Aristoteles'e mal eden Whitehead'in bugün konuşulanların sadece onların söyledikleri üzerine katkı yapmaktan ibaret olduğunu ima etmek gibi bir niyeti olmadığını düşünüyorum. Platon ve Aristoteles'in düşünceleri çağlarının ötesine geçme gücüne sahip olsalar da felsefe tarihini sadece onların dipnotu olarak görmek, felsefe tarihindeki iyi düşüncelerin bazılarını göz ardı etmektir. Benim düşünceme göre düşünce tarihi bir kitap ve her bir çağı bir cilt olsaydı bu ciltlerin yazarlarının adı farklı olurdu. Her bir filozof kendi geleneği ve düşünceleri ile felsefe tarihine etki etmiş olsa da bana göre bazı düşünürler çağ çağ şekil vermiştir. Her ne kadar Whitehead'in kısıtlayıcı görüşüne eleştiri getirsem de benim de bu şekli ile savunduğum görüş pek bonkör değildir. Whitehead elbette kendisini düşünce tarihine mal edecek şekilde davranmıyordu, fakat ben düşünce tarihine şekil vermiş olan Whitehead'in söylediği iki isim Platon ve Aristoteles yanında ise Kant, Whitehead ve Russell az önce sözünü etmiş olduğum benzetmede her bir cildin yazarı olarak uygun gördüğüm isimlerdir. Bana göre bu isimlerin düşünceleri ya da düşünce sistemlerinin anlaşılması, felsefe tarihinin tamamına olmasa da büyük bir kısmına hâkim olunması demektir. Bu bağlamda ise esas değinmek istediğim sonuç şudur; araştırmamın konusu olan *düşünce* ve *zaman* bağlamında filozofların eserlerini okumak ve böylesine bir sistem üzerinden yeniden değerlendirmek hem bilgi açısından hem de varlık açısından süreç ve süreklilik üzerinden tartışmaları genişletmek durumun daha anlaşılır olabileceğine ilişkindir. Bu nedenle Whitehead'in öne sürmüş olduğu düşüncelerin geliştirilmesi yönündeki çalışmaların artırılması yolunda adım atılması gerektiğini düşünülmemektedir.

Düşünce tarihinde hangi konu olursa olsun dile gelmiş olan her fikrin Whitehead'in dile getirmiş olduğu felsefe öncüllerin araştırılması işidir düşüncesi ile hareket edilmesi gerektiği de ulaşılmaması gereken diğer bir noktadır. Herhangi bir fikre ait öncüllerin ve temel argümanın ne olduğunun saptanması fikrin temelini de ortaya çıkarılması ile eşdeğer niteliktedir. Araştırma konum dahilinde Whitehead'in temel önermeleri bize gerçekliğin özünü ihtiva eden sürecin nasıl işlediğini ve algılarımızdaki yerinin ne olduğunu vermeye çalışmaktır. Eğer bu durum varlık ve

bilgiye dair bir hakikati ifade ediyorsa, benim hakikati ifade ediş tarzım ile uygunluğunu da belirtmem gerektiğini düşünüyorum. Bir olguya ilişkin anlam, amaç, dil ve eylem dörtlüsü bağlamında hakikatinin ortaya konulması, algılayan özne için hem teorikte hem de pratikte ulaşılabilecek bir sonucu garanti eder. Hayat, teorik olanın kavranılması, pratik alanda kullanılmasıdır. Zaman ya da süreç içinde var olma ile yok olma gerilim hattı üzerinde yaşayan varlıklar olan bizler, içinde bulunduğumuz zamanın yönetimi hakkında da daha fazla fikir sahibi olabiliriz. Eğer hayatı ve kâinatı anlamak istiyorsak, süreç ve zaman formunda görebilmemiz gerekir. Süreci anlamak ve sürecin aktif bir parçası olduğunu kavramak hem teorik alanda hem de pratik alanda insanı ileriye taşıyacak durumu ihtiva eder. Felsefe ise anlam, amaç, dil ve eylem noktasında bizim algılarımızı açacak olan alandır.

Konu bağlamında ifade edilmiş olan hangi fikir olursa olsun yapmamız gereken temel misyon, konuşulanlar üzerine daha çok yoğunlaşmak, söylenen fikirleri daha çok tartışmak ve gerçekliği süreç olarak tanımlamaktan geçmektedir. Zaman ve mekân, düşünce ve Tanrı evrende ve kâinatta kuşatıcı ve temel yapıyı ihtiva eden olgulardır. İnsan bilgisini ve varlığın anlamını kavrama açısından atılabilecek en önemli adımlardan birisi, düşünce tarihini bu bağlamda yeniden okumak ve bir gelenek haline gelmiş, yirminci yüzyılda Whitehead ile ciddi ivme kazanmış olan süreç felsefesini genişletilmiş bir şekilde yeniden inşa etmek olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, H. (2016). *Davranış: İlgili Kavramlar ve Açıklamalar*. Kalem Kitap Yayıncılık, Ankara.
- Ambury, J. (1995). Socrates. *The Internet Encyclopedia Philosophy*, USA.
- Aristoteles (2017). *Fizik*. Çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Arslan, A. (2006). *İlk Çağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Arslan, A. (2023). *İlk Çağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Augustinus (2019). *İtiraflarım*. Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Ayer, A. J. (1961). *The Problem of Knowledge*. Penguin Book Publishing, Australia.
- Babür, S. (2007). *Zaman Kavramı*. İmge Kitabevi, Ankara.
- Batuhan, H.&Grünberg T. (1970). *Modern Mantık*. ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- Bardon, A. (2018). *Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi*. Çev. Özgür Yalçın, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Barnstein, T. B. (1995). Philosophy of Film; Continental Perspective. *The Internet Encyclopedia Philosophy*, USA.
- Becermen, M. & Taşkın, A. (2019). *Rönesans, Yeniçağ ve XIX. Yüzyıl Felsefesi Tarihi*. Sentez Yayıncılık, Bursa.
- Bergson, H. (2007). *Madde ve Bellek*. Çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Carr, H. (1961). *What is History*. Published in Penguin Book, Great Britain.
- Çüçen, A. & Erkızan, H. N. (2019). *Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi*. Sentez Yayıncılık, Bursa.
- Çüçen, A. (2019). *XX. Yüzyıl Filozofları Felsefe Tarihi*. Sentez Yayıncılık, Bursa.
- Rene, D. (2018). *Meditasyonlar*. Çev. Engin Sunar, Say Yayınları, İstanbul.
- Rene, D. (2018). *Yöntem Üzerine Konuşma*. Çev. Murat Erşen, Say Yayınları, İstanbul.
- Rene, D. (2018). *Felsefenin İlkeleri*. Çev. Mesut Akın, Say Yayınları, İstanbul.
- Dowden, B. (1995). Time. *The Internet Encyclopedia Philosophy*, USA.

- Edwan, I. (1928). *The Works of Plato*. The Modern Library: New York, USA.
- Giddens, A. (2013). *Sosyoloji*. Çev. Cemal Güzel, Kırmızı Yayınevi, İstanbul.
- Gilson, E. & Langan, T. (1963). *Modern Philosophy: Descartes to Kant*. Published by Random House, USA.
- Grünbaum, A. (1964). *Philosophical Problems of Space and Time*. Routledge & Kegan Paul Publishing, London, BG.
- Hançerlioğlu, O. (1993). *Felsefe Ansiklopedisi*. Remzi Kitabevi Yayıncılık, Ankara.
- Herder, J. G. (2020). *Tarih Felsefesi*. Çev. Battal Arvasi, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Heimsoeth, H. (1993). *Immanuel Kant'ın Felsefesi*. Çev. Takiyettin Megüşoğlu, Remzi Kitabevi, Ankara.
- Herodotos (2022). *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hume, D. (2019). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. Çev. Ferit Burak Aydar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hunt, T. (2019). A Conversation With Prof. Dr. Matthew Segall. *Medium Journalist*, Şubat, USA.
- Jankowick, T. (1995). Immanuel Kant. *The Internet Encyclopedia Philosophy*, USA.
- Kant, I. (1964). *Critique of Pure Reason*. Tran J. M. D. Meiklejohn, Everyman's Library Publishing, London, BG.
- Kant, I. (2000). *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena*. Çev. İoanna Kuçuradi&Yusuf Örnek, TFK Yayınları, Ankara.
- Kara, B. (2020). "Tamamlayıcı Sosyoloji Nedir? Neyi Amaçlamaktadır", *Akademi Dergi Park*, Cilt 4, Sayı 2,1 – 18.
- Leibniz, G. W. (2019). *Monadoloji*. Çev. Devrim Çetinkasap, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Levi, A. W. (1959). *Philosophy and the Modern World*. Indiana University Press, USA.
- Locke, J. (2018). *Kelimelerin Suistimali*. Çev. Büşra Erdurucan, Tefrika Yayınları, İstanbul.
- McKeon, R. (1947). *Introduction to Aristotle*. Random House Publishing, The Modern Library: New York, USA.

- Platon (2018). *Timaios*. Çev. Furkan Akderin, Say Yayıncılık, İstanbul.
- Platon (2016). *Devlet*. Çev. Sabahattin Eyüboğlu&M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Platon (2015). *Diyaloglar*. Yayına Haz. Mustafa Bayka, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Ross, D. (2019). *Aristoteles*. Yayına Haz. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Roe, E. T. (1928). *Webster's New Standart Dictionary*. Laird&Lee Inc. Publishing, Chicago, USA.
- Ronan, C. (2005). *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*. Çev. Feza Günergun, Ekmeleddin İhsanoğlu, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- Russell, B. (1961). *Our Knowledge of the External World*. George Allen & Unwin Ltd. Publishing, Great Britain.
- Russell, B. (1948). *Human Knowledge: Scope and Limits*. Published by Simon and Schuster, USA.
- Topakkaya, A. (2012). Zaman Kavramı Bağlamında Platon ve Aristoteles Karşılaştırması. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13, 219 – 231,
- Torrey, F. (2018). *Beynin Evrimi ve Tanrıların Ortaya Çıkışı*. Çev. Erkan Aktaş, Paloma Yayınları, Ankara.
- Whitehead, A. N. (2017). *Doğa Kavramı*. Çev. Sercan Çalıcı&Songül Köse,Alfa Yayınları, İstanbul.
- Whitehead, A. N. (2019). *Aklın İşlevi*. Çev. Kevser Çelik, Fol Yayıncılık, Ankara.
- Whitehead, A. N. (2019). *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*. Çev. Ramazan Ertürk,Fol Yayıncılık, Ankara.
- Whitehead, A. N. (2019). *Oluşan Din*. Çev. Mevlüt Albayrak, Fol Yayıncılık, Ankara.
- Whitehead, A. N. (2011). *Düşünme Biçimleri*. Çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul.
- Whitehead, A. N. (2011). *Düşüncelerin Serüvenleri*. Çev. Yusuf Kaplan,Külliyyat Yayınları, İstanbul.
- Whitehead, A. N. (2018). *Doğa ve Yaşam*. Çev. Sercan Çalıcı, Öteki Yayınevi, İstanbul.
- Whitehead, A. N. (2018). *Bilim ve Modern Dünya*. Çev. Sercan Çalıcı, Öteki Yayınevi, İstanbul.

- Whitehead, A. N. (2021). *Süreç ve Gerçeklik*. Çev. Kevser Çelik, Fol Yayıncılık, Ankara.
- Whitehead, A. N. & Russell, B. (1963). *Principia Mathematica*. Cambridge University Press, Cambridge, Great Britain.
- Yeşilyaprak, B. (2014). *Eğitim Psikolojisi*. Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, C. (2016). *Bilimin Öncüleri*. 7 Renk Basım ve Yayın, İstanbul.
- Yılmaz, S. (2022). "Zaman Felsefesi", *Akademia Edu Makaleler*, Esenyurt Üniversitesi, İstanbul.
- Zeller, E. (2022). *Grekl Felsefesi Tarihi*. Çev. Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul.